АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ ПОТЕБНЯ

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК
ДО 125-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ — 1962

4У
П64

У збірнику вміщено доповіді, прочитані на урочистому засіданні Академії наук УРСР, присвяченому 125-річчю з дня народження О. О. Потебні, а також окремі статті з неопублікованих праць і листи видатного українського вченого-мовознавця.

Розрахований на широке коло мовознавців і літературознавців, викладачів мови та студентів філологічних факультетів.

Редакційна колегія:

М. А. Жовтобрюх, М. У. Каранська (секретар),
Л. А. Коробчинська, О. С. Мельничук,
К. К. Цілуйко (голова).

Александр Афанасьевич Потебня
Юбилейный сборник к 125-летию со дня рождения
(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактор *В. Г. Войцехівська*
Технічний редактор *Ю. М. Дахно* Коректор *Г. М. Лимар*

БФ 01659. Зам. № 734. Вид. № 437. Тираж 650. Формат паперу 60×92[1]/16. Друк. фіз. аркушів 7,0. Умовн. друк. аркушів 7,0. Обліково-видавн. аркушів 7,6.
Підписано до друку 20.III 1962 р. Ціна 65 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.

ПЕРЕДМОВА

З ім'ям Олександра Опанасовича Потебні (1836—1891) пов'язані найвищі досягнення загальнослов'янської і, зокрема, російської та української філології у другій половині XIX ст.

В історії науки О. О. Потебня займає почесне місце серед учених, чиїми працями підсумовуються наукові здобутки минулого і розпочинається нова епоха в багатьох галузях знань. Його наукові праці з лінгвістики, теорії художнього слова та етнографії належать сучасному і майбутньому, бо в них ще довго наступні покоління науковців черпатимуть знання, які збуджують дослідницькі інтереси, наукові ідеї.

Застарілі твердження, що є у працях великого вченого як відбиток часу, як данина умовам наукового виховання, легко відсіваються сучасною наукою, методологічними засадами якої є теорія марксизму-ленінізму.

Славній пам'яті О. О. Потебні присвячується цей збірник.

До нього ввійшли доповіді, прочитані на науковій сесії Відділу суспільних наук АН УРСР (М. А. Жовтобрюх, Значення праць О. О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства, В. С. Бобкова, О. О. Потебня — дослідник народної поетичної творчості, Д. Х. Острянин, Філософське значення наукової спадщини О. О. Потебні), що вшанувала 125-річчя з дня народження вченого [1].

У доповідях читач знайде огляд і аналіз багатьох основоположних думок талановитого вченого з питань мовознавства, теорії усної народної творчості, філософії.

Друга частина збірника містить окремі праці О. О. Потебні, які ще не публікувалися.

Рукописи цих праць не зовсім закінчені вченим, але це не перешкоджає зрозуміти суть наукового аналізу фактів і наукових висновків.

---

[1] Доповідь М. Х. Коцюбинської «Поетика Потебні та її значення для радянського літературознавства» надрукована в журн. «Радянське літературознавство», 1961, № 2.

До збірника введено три додатки: звіт РГО («Русское географическое общество») як свідчення високої оцінки наукової діяльності О. О. Потебні його сучасниками; короткий бібліографічний покажчик праць О. О. Потебні та список праць, присвячених дослідженню наукової спадщини О. О. Потебні (бібліографію підготувала бібліограф Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР Г. С. Саламашенко).

Тексти праць О. О. Потебні та коментарі до них підготовлені групою співробітників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні: Кадомцевою Л. О., Каранською М. У., Скляр С. Я., Франчук В. Ю. Лист О. О. Потебні до А. О. Патери підготувала А. Ф. Панасенко.

СТАТТІ

М. А. ЖОВТОБРЮХ

ЗНАЧЕННЯ ПРАЦЬ О. О. ПОТЕБНІ ДЛЯ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО МОВОЗНАВСТВА

Наукові інтереси Олександра Опанасовича Потебні, одного з найвидатніших філологів нашої батьківщини і всього слов'янства, широкі й багатогранні. Його увага зосереджувалась на питаннях лінгвістики, етнографії, народної творчості, теорії літератури. Але насамперед він був лінгвіст, основні його праці присвячені дослідженню актуальних для свого часу проблем мовознавства.

Всі важливі галузі науки про мову обіймав дослідницький талант Потебні. Описова й історична фонетика, теоретична і порівняльно-історична морфологія, порівняльно-історичний синтаксис, діалектологія, етимологія, семасіологія, мова художньої літератури, проблеми загального мовознавства (співвідношення мови і мислення, питання походження мови, мова і нація, мова і мистецтво) — ось ті основні ділянки лінгвістичної науки, теоретичному піднесенню яких послужили праці Потебні, в історії розвитку яких вони залишили нестертий слід.

Звичайно, не все в лінгвістичній спадщині Потебні витримало іспит часу, не всі теоретичні положення, висунуті ним, беззастережно увійшли до наукового фонду сучасного мовознавства. Деякі з них виявилися помилковими, і пізніший розвиток науки їх заперечив, деякі у зв'язку з новими відкриттями набули іншого звучання, а деякі його наукові погляди при критичному перегляді їх з позицій марксистсько-ленінської методології переоцінені і по-новому висвітлені.

І все ж його наукова діяльність відіграла виключно велику роль у розвитку вітчизняного мовознавства, в історії прогресивної слов'янської філології і світової лінгвістичної науки в цілому.

Сам Потебня у листі до І. І. Срезневського від 26 березня 1876 р. писав, що в «мовознавстві нашого часу індивідуальне

життя переконань дуже коротке в силу життєвості науки»[1], а в іншому місці він підкреслював, що «не треба думати, ніби ми сказали останнє слово науки»[2].

Щоб зрозуміти й правильно оцінити значення лінгвістичної спадщини вченого, в ній потрібно насамперед критично розібратися, виявити все позитивне, одночасно не замовчуючи слабких її сторін та недоліків, наявність яких може бути пояснена і рівнем розвитку науки того часу, і всією складністю суспільних умов тієї доби, в яку жив і творив дослідник. «Корисне вшанування діяча мислі, — писав Потебня, — є прагнення зрозуміти його»[3].

Характерною рисою всіх мовознавчих праць Потебні є те, що в них розглядаються провідні, корінні проблеми розвитку лінгвістичної науки; вчений не тільки описував зібрані ним численні факти, але й прагнув розкрити загальні закономірності мовного розвитку у зв'язку з розвитком і удосконаленням людського мислення. Для його досліджень властиві широкі наукові узагальнення, філософська спрямованість, і цим вони підносились над багатьма іншими сучасними їм лінгвістичними, здебільшого емпіричними своїм змістом, працями.

Цю рису наукових досліджень Потебні відзначали ще його сучасники та безпосередні учні. «Видатною особливістю розуму Потебні була здатність підніматися над частковим, прагнення підносити одиничне до загального, — писав, наприклад, М. Є. Халанський. — Широта його узагальнень була надзвичайна... Влучності його узагальнень сприяла різноманітність його знань... Історія мови у Потебні була разом і історією мислі, історією культури. Богатир мислі, Потебня міг у своїх узагальненнях підноситися на дивовижно високий ступінь абстракцій. Це був мислитель, який ішов від явищ мови до вищих питань філософії, поезії, мистецтва, історії і суспільного життя»[4].

Наукові узагальнення Потебні завжди грунтувалися на вивченні великої кількості фактів. І мав безсумнівну підставу один з його біографів, коли підкреслював, що «в цьому відношенні він нагадує Дарвіна, який десятки років добирав матеріал для доведення змінності видів»[5].

В історії науки в Росії 60—80 роки минулого століття відзначаються великим теоретичним піднесенням. Незважаючи на задушливу реакційну політику царизму, ці роки позначилися важливими науковими відкриттями російських вчених, появою нових, світового значення наукових теорій. О. М. Бутлеров

---

[1] Журн. «Україна», 1927, № 1-2, стор. 174.

[2] Зб. «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования», X., 1908, стор. 97.

[3] А. Потебня, Речь о Достоевском, газ. «Южный край», 1881, № 52.

[4] М. Е. Халанский, Памяти А. А. Потебни, «Русский филологический вестник», т. XXVI, 1891, стор. 257—258.

[5] Т. Райнов, Александр Афанасьевич Потебня, Пг., 1924, стор. 35.

створює і обгрунтовує теорію хімічних сполук, яка лежить в основі сучасної органічної хімії; М. О. Меншуткін розкриває закономірності кінетики хімічних реакцій; Д. І. Менделєєв відкриває періодичний закон хімічних елементів; І. М. Сєченов розробляє матеріалістичні основи фізіології; А. С. Фамінцин доводить можливість здійснення процесу фотосинтезу в умовах штучного освітлення, що має велике значення для вивчення фізіології рослин; знаменитий природознавець-дарвініст, основоположник російської школи в фізіології рослин К. А. Тімірязєв відкриває енергетичні закономірності фотосинтезу, чим теоретично обгрунтовує вчення про єдність живої і неживої матерії в процесі кругообігу речовин і енергії в природі; видатний біолог-дарвініст О. О. Ковалевський доводить подібність у розвитку всіх багатоклітинних тварин, що було надзвичайно важливим відкриттям у вченні про розвиток органічного світу, а його брат В. О. Ковалевський закладає наукові основи еволюційної палеонтології.

У галузі гуманітарних наук ці роки характеризуються появою визначних праць з філософії, соціології, політекономії, етики, естетики, літературознавства і педагогіки великого російського революціонера-демократа, філософа-матеріаліста М. Г. Чернишевського.

Видатні російські вчені ставили й блискуче розв'язували не другорядні, а основні питання, принципові проблеми науки, задовольняючи вимоги прогресивної частини суспільства і вносячи неоціненний вклад у світову науку. Вони прагнули філософськи осмислити й пояснити явища природи і суспільства.

Принципові проблеми лінгвістичної науки порушував у своїх працях і розв'язував у філософському плані Потебня. Цим він поставив себе в один ряд з найвидатнішими представниками російської науки 60—80 років XIX ст.

До найвизначніших мовознавчих праць О. О. Потебні належать: «Мысль и язык» (1862) та «Из записок по русской грамматике», ч. I-II (1874), ч. III (1899), ч. IV (1941).

Проте й усі інші його лінгвістичні дослідження відіграли велику роль у розвитку вітчизняного мовознавства. Це «О связи некоторых представлений в языке» («Филологические записки», 1864), «Два исследования о звуках русского языка» («Филол. зап.», 1864—1865), «Заметки о малорусском наречии» («Филол. зап.», 1870), «К истории звуков русского языка» (ч. I — «Журн. Мин. нар. пр.», 1873—1874, и «Филол. зап.», 1875, ч. 2—4, «Русский филол. вестн.», 1880—1886), «Орфографические заметки о слитном употреблении отрицания *не* с глаголами» («Филол. зап.», 1875), «Значения множественного числа в русском языке» («Филол. зап.», 1888), «Этимологические заметки» («Живая старина», 1891) тощо. Частина праць Потебні побачила світ уже після його смерті, а окремі, на жаль, ще й досі перебувають в архівах.

Мовознавчі дослідження Потебні високо оцінювалися спеціалістами, його сучасниками. Так, наприклад, про перші дві частини «Из записок по русской грамматике» проф. І. В. Нетушил в 1889 р. писав, що «творові цьому, очевидно, призначено ще в майбутньому довго відігравати роль першорядного посібника, потрібного для кожного, хто буде займатися російською мовою справді по-науковому», при цьому підкреслював, що автор його виявляє «дивовижне вміння вносити до порівняльної граматики елементи філософії мови».

На думку Нетушила, твір проф. Потебні «залишиться назавжди цінним, навіть тоді, коли він не буде єдиним у своєму роді, як до цього часу» [1].

У відзиві академіка І. І. Срезневського про другу частину цієї ж праці, написаному за декілька років раніше, читаємо: «Струнке багатство підібраних даних, їх пояснень і зближень, які дають характеристику давньої і нової російської мови у порівнянні з іншими слов'янськими і неслов'янськими, особливо з литовською й латиською, і грунтовність висновків про процес її змін надає праці Потебні важливого значення у ряді інших нових праць з російського синтаксису... Не він почав те, за що взявся так старанно; але він продовжив почате з таким успіхом, що коли тепер хто-небудь візьметься за вивчення російської мови з історичного погляду за допомогою праць, виданих до Записок Потебні, і не візьме собі на допомогу цих Записок, то він у багатьох випадках залишиться в темряві, з питаннями без відповідей або з відповідями без доведень» [2].

За оцінкою нашого сучасника академіка В. В. Виноградова, «Потебня заклав міцні основи історії російської мови як історії словесної творчості російського народу», він «не тільки поставив нові завдання перед історичною граматикою російської мови, не тільки накреслив їй нові шляхи, але й дав неперевершені глибиною аналізу та широтою охоплення фактів зразки дослідження основних граматичних категорій» [3].

На загальних поглядах молодого Потебні на мову тією чи іншою мірою позначалися лінгвістичні ідеї В. Гумбольдта. Але вирішальне значення для формування його світогляду мали ідеї російської революційної демократії та наукові теорії прогресивних російських учених-природознавців, зокрема основоположника матеріалістичної фізіології і психології в Росії І. М. Сєченова.

Вплив ідеалістичної філософії помітно позначився на методологічній основі деяких наукових праць Потебні, особливо ранніх, таких, наприклад, як «Мысль и язык». Однак не це

---

[1] Зб. «Памяти Александра Афанасьевича Потебни», X., 1882, стор. 23.

[2] «Журнал Министерства народного просвещения», 1876, № 3, отд. IV, стор. 11—12.

[3] В. В. Виноградов, А. А. Потебня, «Русский язык в школе», 1938, № 5-6, стор. 112 і 114.

є для них визначальним. Глибокий і вдумливий дослідник, що науковим аналізом обіймав великий фактичний матеріал у його всебічних реальних зв'язках, вчений, який стояв на рівні передової вітчизняної науки того часу, Потебня знаходив правильні шляхи для розв'язання багатьох поставлених ним наукових проблем, висвітлюючи їх з матеріалістичних позицій, і саме це становить теоретичну цінність усієї його наукової спадщини.

З зазначених вище причин у лінгвістичній спадщині Потебні дуже часто виступають суперечності його світогляду, протиріччя між ідеалістичним і матеріалістичним розумінням мовних явищ. І на це не можна не зважати при її розгляді, проте прогресивні наукові ідеї в усіх його дослідженнях виступають як провідні і визначальні.

Людська мова, за вченням Потебні, нерозривно зв'язана з мисленням. Основна проблема лінгвістичної науки, на його думку, це проблема взаємозв'язку мови й мислення. Вона завжди стояла в центрі наукових інтересів ученого.

Зв'язки мови й мислення, підкреслював Потебня, дуже складні, мова — це не просто форма мислі, а й засіб її творення. Звідси випливає його погляд на мову як на постійну діяльність, творчість, потенціальні можливості якої необмежені.

У свій час Гумбольдт писав, що «мова не є щось готове і оглядуване в цілому; вона вічно твориться, при тому так, що закони, за якими вона твориться, визначені, а об'єм і навіть вид творення залишаються невизначеними».

Цитуючи ці слова [1] і поділяючи висловлений у них погляд на сутність мови, Потебня розглядав мову як «засіб не виражати готову думку, а творити її». Мова, вважав він, — це «не відбиття світогляду, що склався, а діяльність, яка його складає» [2]. Іншими словами, «мова мислима тільки як засіб (або точніше система засобів), що видозмінює творення мислі, її не можна зрозуміти, як вираження готової мислі» [3].

У питанні про зв'язок мови і мислення Потебня не подолав повністю поглядів філософського ідеалізму, тому він, звичайно, не міг правильно і до кінця розв'язати проблему сутності мови в усій її складності, не міг розв'язати проблему взаємозв'язку мови і мислення в їх становленні і розвитку. Повне розв'язання цих проблем припало на долю марксистської науки про мову. Однак посилена і постійна увага вченого до питань про зв'язок мови й мислення, завжди актуальних, а особливо в той час, коли ще багато мовознавців не надавали їм належної ваги і значення, відіграла, безперечно, велику позитивну роль у розвитку вітчизняного мовознавства.

Вивчаючи розвиток мови в нерозривному зв'язку з мислен-

---

[1] А. Потебня, Мысль и язык, X., 1892, стор. 47.
[2] Там же, стор. 173.
[3] А. Потебня, Из записок по теории словесности, X., 1905, стор. 27.

ням, Потебня багато уваги приділив виясненню специфічних властивостей мовних і логічних категорій. Його критика формально-логістичних концепцій у мовознавстві (Беккера, Буслаєва) сприяла глибшому розумінню цієї проблеми, допомагала звільненню лінгвістичної науки як від неправомірного ототожнювання категорій мови, граматики з категоріями формальної логіки, так і від шкідливого відриву розвитку мови від розвитку мислення.

Людську мову Потебня вважав явищем суспільним, він правильно наголошував на тому, що в дійсності «мова розвивається лише в суспільстві» [1], що вона твориться народом [2] і «людина розуміє саму себе, тільки перевіривши на інших людях зрозумілість своїх слів» [3], а «слово ... є насамперед засіб розуміти говорящого» [4]. Вважаючи мову безперервною діяльністю, постійною творчістю, дослідник робив з цього далекосяжні прогресивні висновки, які набагато випереджали погляди тогочасних видатних західноєвропейських лінгвістів. Потебня був переконаний у тому, що в мові кожного народу закладені засоби її всебічного смислового і стилістичного розвитку, отже, кожна мова здатна піднестися до того рівня, який дозволить їй забезпечувати всі суспільні потреби народу. У праці «Мысль и язык», закінчуючи розгляд питання про мову як діяльність, він підкреслює, що «той напрям науки, який нам здається кращим, передбачає повагу до народностей, як до необхідного і законного явища, а не уявляє їх спотворенням» [5].

Великий вчений у своїх працях не раз висловлював подібні погляди. В рецензії на збірник Я. Ф. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» він, наприклад, писав, що «нема мови і наріччя, які б не були здатні стати знаряддям необмежено різноманітної і глибокої думки» [6].

Звідси цілком логічним є його рішуче й послідовне засудження зневажливого ставлення німецького буржуазного мовознавця Макса Мюллера до національних мов, крім англійської, німецької, французької та італійської. Маскуючись псевдонауковими міркуваннями, М. Мюллер намагався довести, що лише названі вище чотири мови мають минуле й майбутнє, отже, мають право вважатися міжнародними, а значить, і бути мовами науки. Потебня викриває безглуздість таких претензій з погляду наукового і їх експансіоністську суть з погляду політичного. Він підкреслює, що Мюллер «бажає увічнити розрив між мовою науки і поезії» (поезія ж, зауважував Потебня, завжди розвивається національними мовами), а такий розрив «шкідливо впливає

---

[1] А. Потебня, Мысль и язык, стор. 30.
[2] Там же, стор. 37.
[3] Там же, стор. 31.
[4] Там же, стор. 133.
[5] Там же, стор. 48.
[6] «Записки Академии наук», 1880, т. 37, прилож. IV, стор. 95.

на розвиток» народів, крім того, при подібних умовах і «самі наукові діячі добираються з вузького кола, убогого талантами». Мюллер хоче, — продовжує Потебня, — «вигідних умов для чотирьох народів і невигідних для решти»[1]. Чиї саме інтереси захищає Мюллер, Потебня висловлюється далі ще ясніше: «Максу Мюллеру немає підстав вважати себе проповідником у пустині. В дійсності він стоїть за монополію панівних літературних мов, на боці яких с и л ь н а і б а г а т а частина суспільств і народів. Роздратування, яке знаменитий вчений відчуває при думці, що не все видатне, яке пишеться з його галузі, доступне йому мовою, подібне і споріднене з тим, яке відчувають царі біржі і володарі ринків, розпорядники долі народів, коли бачать, що не все золото пливе в їх мішки, не вся промисловість у їх владі, не всі віжки в їх руках»[2].

Ідеї Потебні в цьому питанні були близькі і співзвучні з вченням російських революціонерів-демократів, зокрема М. Г. Чернишевського, про всебічний розвиток національних мов.

Практика мовного будівництва в СРСР та інших країнах соціалістичного табору переконливо довела, що істина була на боці Потебні, який завжди засуджував будь-які буржуазно-націоналістичні погляди на мову і виступав проти них. Згадуючи про Потебню, його учень академік М. Ф. Сумцов, писав, що «до кожної народності він ставився з повагою і для кожної народності допускав можливість і право широкого розвитку всіх сил, що ховаються в ній»[3].

Розглядаючи мову як суспільне явище і обстоюючи прогресивне розуміння ролі мови в розвитку народів, Потебня все ж не переборов суб'єктивно-ідеалістичних поглядів на природу мови. У його науковій концепції вони залишаються відчутними. «Мова, — писав він, — саме остільки діє, як об'єкт, остільки самостійна, оскільки створюється суб'єктом і залежить від нього»[4]. У своїх теоретичних побудовах він надає перевагу індивідуальному актові мовлення, приєднуючись до думки Гумбольдта, що «мовлення є вічно повторюване зусилля духа зробити членоподільний звук вираженням мислі..., а сукупність актів мовлення є мова»[5].

З його концепції випливає й недооцінка стійкості та суспільної об'єктивності в значенні слова. «Слово насправді існує лише тоді, коли вимовляється»[6], — писав Потебня. На його

---

[1] А. П о т е б н я, Язык и языки, по поводу статьи Макса Мюллера в Deutsche Rundschaŭ 1881, № 11 (Из записок по теории словесности, Приложение, 1905, стор. 627).

[2] Т а м ж е, стор. 627—628.

[3] Зб. «Историко-филологический факультет Харьковского университета..., стор. 100.

[4] А. П о т е б н я, Мысль и язык, стор. 36.

[5] Т а м ж е, стор. 28—29.

[6] Т а м ж е, стор. 90.

думку, «слово є настільки засіб розуміти іншого, наскільки воно засіб розуміти самого себе. Воно тому служить посередником між людьми і встановлює між ними розумний зв'язок, що в окремій особі призначене бути посередником між новим сприйняттям (і взагалі тим, що в даний момент є в свідомості) і попереднім запасом мислі, яка перебуває поза свідомістю» [1]. Отже, говорити — значить не передавати свою мисль іншому, а тільки збуджувати в іншого його власні мислі [2].

Розвиваючи це положення, Потебня пізніше писав, що «всяке розуміння слова є в певному відношенні нове його усвідомлення, і всяке слово, як дійсний акт мислі, є точний покажчик ступеня розвитку мислі» [3].

Звичайно, такий погляд на слово, його зміст, відношення до мислі, яка ним передається, відношення до об'єктивної дійсності не відповідає марксистському розумінню мови, що «є практична, існуюча і для інших людей, і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість» [4]. У цьому питанні Потебня додержувався ідеалістичних переконань.

У світлі ленінського вчення про зміст слова, про те, що «кожне слово вже узагальнює» [5], що в слові узагальнено відбивається реально існуюча дійсність, для радянського мовознавства виступає неприйнятним також і твердження Потебні про те, що «загальне значення коренів і взагалі «загальне значення слів», як формальне, так і предметне, є тільки утворенням особистої думки і в дійсності існувати в мові не може» [6].

Але Потебня — глибокий і оригінальний вчений. Навіть уже в своїй ранній праці «Мысль и язык», написаній під впливом твору «Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts» німецького мовознавця і філософа-ідеаліста В. Гумбольдта, він далеко не завжди поділяв погляди останнього, а критично сприймав його наукову концепцію, деякі його ідеї творчо розвинув, інші ж повністю заперечив, висунувши власні погляди як загального характеру, так і з приводу окремих, часткових питань. Потебня, наприклад, піддав критиці теорію походження мови, що зводилась до свідомого винаходу людьми первинних слів, отже, за якою людське мислення відривалося від мови і припускалося існуючим ще до «винаходу мови» [7]. Водночас він піддав сумніву і заперечив гіпотезу Гумбольдта про походження мови, про обумовленість її ви-

---

[1] А. Потебня, Мысль и язык, стор. 138—139.

[2] А. Потебня, Из лекций по теории словесности, 1894, стор. 132.

[3] Там же, стор. 599.

[4] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. III, 1955, стор. 29.

[5] В. И. Ленин, Философские тетради, М., 1947, стор. 256.

[6] А. Потебня, Из записок по русской грамматике, I-II, X., 1888, стор. 33.

[7] А. Потебня, Мысль и язык, стор. 4.

никнення, як і виникнення людської психіки, «вищим началом». Потебня зазначає, що «коли Гумбольдт стверджує тотожність (хоч би й вищу) мови й духа, коли він прагне вийти з кола «без мови немає духа і, навпаки, без духа немає мови» таким чином, що зводить рядом і дух і мову до вищого начала, то це повинно бути наслідком яких-небудь непорозумінь. Таке вирішення припиняє шлях усякому дальшому дослідженню» [1].

Потебня глибоко шанував Гумбольдта, вважав його «великим мислителем», який «вказує нові шляхи науці», але «постійно відчуває, що могутні пориви його мислі безсилі перед трудністю завдання» [2].

Розвиток нової мовознавчої теорії Потебня передбачав лише на базі послідовного історизму як її методологічної основи. «Мова перебуває в постійному розвитку, і ніщо в ній не може розглядатися як щось нерухоме» [3]. Історичний розвиток мови виявляється в її безсумнівному прогресі [4] і зв'язаний з її якісними змінами, бо «в живих мовах розвиток старого є разом з тим створення нового» [5].

Мова, в розумінні Потебні, — це система функціонально і структурно взаємообумовлених елементів. Тому він уже в своїх ранніх дослідженнях цілком правильно надавав великої ваги вивченню взаємозв'язків мовних явищ у єдиній системі, переконливо довівши наукову неспроможність і антиісторичність поглядів на мову як на організм (Шлейхер), порівнюваний з організмами рослин і тварин [6].

У багатій науковій спадщині Потебні для розвитку вітчизняного і всього слов'янського мовознавства особливе значення мають праці, присвячені вивченню історичної еволюції частин мови і синтаксичних категорій, еволюції структури речення в цілому. Думки, висловлені в них, для свого часу становили великі наукові відкриття, вони назавжди зберегли своє значення в історії слов'янської філології. В цих працях повністю розкрився оригінальний талант великого вченого-лінгвіста.

Славіст А. С. Будилович, оцінюючи вчення Потебні про еволюцію синтаксичних категорій одночасно зі зміною морфологічних форм і у взаємодії з ними, писав: «Це відкриття, не тільки вгадане, а й доведене Потебнею, має в мовознавстві таку ж важливість, як вчення Дарвіна про змінність видів у науках біологічних» [7].

---

[1] А. Потебня, Мысль и язык, стор. 42—43.

[2] Там же, стор. 39—40.

[3] А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. IV, 1941, стор. 76.

[4] А. Потебня, Мысль и язык, стор. 8.

[5] А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, стор. 534.

[6] А. Потебня, Мысль и язык, стор. 25—27.

[7] «Славянское обозрение», 1892, кн. I. Цит. за зб. «Пам'яти Александра Афанасьевича Потебни», X., 1892, стор. 64.

У центрі лінгвістичних досліджень Потебні був насамперед синтаксис, провідні проблеми якого розв'язувалися на матеріалі слов'янських, у першу чергу російської, та балтійських мов. Синтаксис становить основний зміст його «класичної праці» [1] «Из записок по русской грамматике». Справедливо вважають, що створення історичного синтаксису слов'янських мов належить Потебні.

Цікавлячись розкриттям загальних тенденцій у розвитку синтаксичної системи російської мови, Потебня глибоко і всебічно досліджує у порівняльно-історичному аспекті величезну кількість конкретних мовних фактів, виявляючи виключне обдарування в умінні аналізувати й узагальнювати їх.

Перші дві частини «Из записок по русской грамматике» присвячені вивченню членів речення і їх різноманітних змін у процесі історичного розвитку. Потебня, спираючись на діалектичне розуміння мовних явищ, доводить, що основною тенденцією у розвитку речення є поступове наростання протилежностей між його членами, тенденція до диференціації їх. Вона виявляється в багатьох явищах, найвиразніше ж у поступовому наростанні протилежності між іменем і дієсловом. «У російській мові, як і в інших споріднених, — зазначає Потебня, — у напрямі до нашого часу збільшується протилежність імені й дієслова» [2]. Це яскраво розкривається на дослідженні зміни структури присудка, вираженого в давній мові дієприкметником. Аналізуючи речення типу *«самъ бо вѣдѣаше, чьто хотѧ створити»* (Остр. єв.), *«И тако съступиша, ѥже рекша»* (Іпат. літ.) та подібні, Потебня приходить до висновку, що «особове дієслово є в давній мові обов'язковою умовою лише повносильного, першорядного присудка, а в присудках другорядних, залежних, дієприкметник сам собою є засіб вираження їх залежності. Залежне речення з дієприкметниковим присудком є щось проміжне між членом простого речення і розвинутим підрядним реченням з особовим дієсловом у присудку». Однак давня структура дієприкметникового присудка не збереглася в сучасній російській і інших слов'янських мовах. У підрядному реченні розвивається присудок з особовим дієсловом. «Мова, — продовжує Потебня, — прагне усунути утворення, середні між реченням і членом речення, і посилити таким чином протилежність цих категорій: дієприкметники, за функцією більш віддалені від дієслова, вона втілює в речення, робить суворо залежними членами, переводячи в категорії прикметника і прислівника, а дієприкметники, менш віддалені від дієслова — замінює особовим дієсловом, підпорядковуючи лише вищій єдності складного речення» [3].

---

[1] Д. Н. Овсянико-Куликовский, Потебня как языковед-мыслитель, К., 1893, стор. 3.

[2] А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, стор. 534.

[3] Там же, стор. 220.

Граматична протилежність між іменем і дієсловом та зростання дієслівності в мові характеризується також появою категорії інфінітива і сформуванням у слов'янських мовах категорії минулого часу дієслів з дієприкметників на **-лъ, -ла, -ло.**

Наростання граматичної диференціації простежується Потебнею і між повнозначними та службовими дієсловами. Спершу, писав він, було багато дієслів, які могли вживатися у функції предикативної зв'язки, існувала синтаксична нерозчленованість їх. Поступово з них відокремлюються дієслова, які втрачають здатність бути в реченні предикативною зв'язкою, а деякі зберігають цю здатність лише в окремих випадках [1].

Розвивається протилежність між іменником, що виступає в реченні переважно незалежним і неузгодженим словом, та прикметником, переважно словом атрибутивним, узгодженим. Ця тенденція виявляється також у поступовому обмеженні в мові граматичного узгодження (пор. давнє *«постави Мефодья епископа»*, *«Видѣ Петра ѣдуща»* — Іпат. літ., і пізніші *«поставил Мефодия епископом»* і *«видел Петра, который ехал»*), у заміні другого відмінка в конструкціях з подвійними відмінками іншою граматичною формою (відмінковою формою з прийменником, знахідного відмінка — орудним) у заміні прикметника — прислівником, дієприкметника — дієприслівником тощо.

Тенденція до диференціації членів речення, яка діє в мові, на думку Потебні, веде до удосконалення всієї мовної системи. «Якщо в галузі зовнішньої органічної природи розмежування органів є ускладнення і в цьому розумінні удосконалення життя, — робить він висновок, — то й тут ми повинні бачити ускладнення духовного життя і удосконалення мови» [2].

Потебні іноді ставлять у докір, що він не помічав протилежних тенденцій, які діють у мові, що він перебільшував значення дієслівності в реченні, ототожнював дієслівність з предикативністю і вважав, що речення сучасних індоєвропейських мов взагалі неможливе без дієслова, що він прагнув довести ніби й речення типу *«Пожежа!»* є двоскладними з пропущеною зв'язкою [3].

Подібні закиди мають підстави. Але вони не можуть похитнути відкритої ним основної лінії в розвитку граматичної структури мови і заперечити блискучий аналіз численних граматичних явищ слов'янських мов, на якому грунтуються його узагальнюючі наукові висновки.

Потебню цікавили такі корінні проблеми мовознавства, як походження, становлення і поступовий розвиток граматичних категорій. Особливо багато уваги приділяється цим питанням

---

[1] А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, стор. 535.

[2] Там же.

[3] Докладніше про це див. у Л. А. Булаховського «Александр Афанасьевич Потебня», К., 1952, стор. 10—12.

у 3-й і 4-й частинах «Из записок по русской грамматике», опублікованих після смерті автора на підставі залишених ним рукописів. І ці проблеми розв'язуються Потебнею у плані філософського розуміння людської мови. «Зіставлення граматичних і філософських понять, — зауважував він, — може здатися марним лише тому, хто вважає, що якість нашої мислі для нас самих не залежить від вираження» [1]. Адже, як писав він раніше, «мова є теж форма мислі, але така, яка ні в чому, крім мови, не зустрічається» [2]. Дослідника цікавить, яким саме було в мові первинне ім'я, питання походження категорій іменника і прикметника, походження різних розрядів іменника, генезис граматичної категорії роду в індоєвропейських іменах, розвиток дієслівних граматичних категорій — виду, часу, способу, стану, розвиток числівникових значень, тенденції в розвитку прийменників і синтаксичних конструкцій з ними, генезис дієприкметникових зворотів, перехід паратаксичних конструкцій у гіпотаксичні і розширення на цій базі функціонування системи підрядних речень і т. д.

Потебня вперше в нашій науці виділив зв'язку в окремий граматичний розряд слів, підкресливши, що «предикативний зв'язок є граматична форма особового дієслова, є те, через що це дієслово є дієслово, а не інша частина мови; зв'язка ж є особливе слово, що містить у собі предикативний зв'язок, але важливе не само собою, а як засіб приєднання атрибута до підмета» [3].

Потебня вважав синтаксис вирішальним у граматичній будові мови, в своїх дослідженнях він йому й надавав найбільшої ваги. Граматичні форми й категорії виникають, розвиваються і змінюються тільки в реченні, лише в ньому їх і можна зрозуміти, пізнати. Речення не існує без найбільш загальних, основних категорій мови, які називаються частинами мови. «Істотна ознака речення в наших мовах полягає в тому, що в речення входять частини мови, якщо їх немає, то немає й нашого речення» [4].

Частини мови можуть бути визначені тільки за їх функціями в системі членів речення, тобто тільки через речення. Члени речення і частини мови, на думку Потебні, співвідносні, функція частин мови — це бути відповідними членами речення.

Звичайно, не всі поставлені ним генетичні проблеми Потебня повністю розв'язав. Та не в цьому справа. Уже постановка генетичних питань у мовознавстві на міцний науковий грунт, заперечення формально-механістичного розуміння граматичних категорій, зв'язок їх розвитку з розвитком абстрагуючої діяль-

---

[1] А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, стор. 4—5.
[2] А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, стор. 63.
[3] Там же, стор. 111.
[4] Там же, стор. 64.

ності людського мислення становили велике досягнення лінгвістики свого часу. А пояснення Потебнею походження категорії прикметників, аналіз розвитку гіпотаксичних конструкцій, багато цінних зауважень до розвитку і вживання різних граматичних категорій увійшли до науки як її загальновизнане теоретичне надбання.

В історії вітчизняного мовознавства велику роль відіграло вчення Потебні про граматичну форму слова, яке випливає з його загальної наукової концепції. Слово, для Потебні, «у кожен момент свого життя є один акт мислі» [1], отже, воно завжди, коли вимовляється, має лише одне значення. Звідси найменші зміни в його значенні, навіть формальні, як *стіна, стіни, стіні,* роблять його вже іншим словом.

«Граматична форма є елемент значення слова і однорідна з його предметним значенням» [2]. Вона не може ототожнюватися із звуком, вона не звуковий вираз, а спосіб виражати предметний зміст, і саме тому граматична форма виступає в мові як значення.

«Як предметні значення, так і форми, — пише Потебня, — повинні бути розглядувані як способи і разом акти пізнання. Якщо світ, як ми віримо, не вичерпний для пізнання і якщо правильно, що не можна знайти межі лексичному розвиткові мови, то не можна визначити й грані, яка обмежує кількість і якість можливих у формальних мовах категорій» [3]. Справжнє значення форми виявляється лише в мовленні, в якому «вона кожен раз має одне значення, тобто, кажучи точніше, кожен раз є інша форма» [4]. Значення граматичної форми розкривається лише в контексті. Кількість форм слова залежить від формальних відтінків у його значенні. Положення це ілюструється відомим прикладом про вживання орудного відмінка. Традиційний погляд на орудний, як на один відмінок, зауважує Потебня, це абстракція, не відповідна мовній дійсності. «Насправді цей відмінок є не одна граматична категорія, а декілька різних, генетично пов'язаних між собою. Кожне окреме вживання орудного є новий відмінок, так що в нас декілька відмінків, які позначаються ім'ям орудного»[5].

У вченні Потебні про граматичну форму слова позитивним є насамперед заперечення ним поширеного в той час і пізніше обмежено-морфологічного розуміння її лише як звукової частини слова з морфологічним значенням і наголошення на основній функції граматичної форми слова, яка зводиться до вираження його лексичного значення.

---

[1] А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, стор. 34.
[2] Там же, стор. 29.
[3] Там же, стор. 50.
[4] Там же, стор. 33.
[5] Там же, стор. 56.

«Вчення Потебні,— за справедливим зауваженням В. В. Виноградова, — є діючою протиотрутою проти формалізму і нігілізму граматистів з фортунатівської школи, які перетворили граматику сучасної російської мови то в неосмислений каталог граматичних флексій і флексуючих розрядів слів, то в штучну їх таблицю» [1]. Воно відкрило нові перспективи у вивченні формальної сторони мови.

Граматичні праці Потебні, його дослідження з історичного синтаксису, вчення про генезис і розвиток граматичних категорій, вчення про слово, його значення і форму внесли новий зміст у мовознавчу науку. Не можна не погодитися з акад. В. В. Виноградовим, який писав, що «Потебня зробив переворот у граматичних теоріях, якими до нього живилася наука про російську мову. Поглиблене вчення про слово, про граматичну форму і граматичну категорію, інтерес до синтаксичного і семантичного дослідження елементів мовлення — все це вносило новий, свіжий струмінь у вивчення російської літературної мови» [2].

У науці про синтаксис слов'янських мов великі заслуги, як відомо, належать Ф. Міклошичу. Однак дослідження Потебні у зіставленні з працями Міклошича, яким у великій мірі властива описовість, мають переваги і з погляду охоплення фактичного матеріалу, і з погляду методологічного та методичного. Характеризуючи синтаксичні дослідження Потебні, Л. А. Булаховський відзначає, що «Потебня уважний до окремого факту, але він підпорядковує свій матеріал питанням насамперед загального порядку. Його не задовольняє систематика як така, він прагне перекинути ті чи інші мости між групами синтаксичних фактів, прагне пояснити шляхи розвитку відповідних категорій, одержати і с т о р і ю явищ, пов'язавши їх у причинно-наслідковий зв'язок. Для його методу така настанова — наукова необхідність, і в ній, не говорячи вже про його мистецтво аналізу, головне значення того важливого кроку в історичній лінгвістиці, який у нас був зроблений саме ним» [3].

О. О. Потебня розробляв також питання історичної фонетики східнослов'янських мов. Багато його принагідних фонетичних зауважень містять праці на різні теми, але є в нього й дослідження, спеціально присвячені фонетичним питанням, як «Два исследования о звуках русского языка», «К истории звуков русского языка» та інші.

У 80-х роках минулого століття в мовознавстві уже склалася школа молодограматиків, яка визнавала безвинятковість звукових законів і залежність від них усіх фонетичних і морфологіч-

---

[1] В. В. В и н о г р а д о в, А. А. Потебня, «Русский язык в школе», 1938, № 5-6, стор. 114.

[2] В. В. В и н о г р а д о в, Современный русский язык, I, М., 1938, стор. 6.

[3] Л. А. Б у л а х о в с к и й, Александр Афанасьевич Потебня, стор. 19.

них змін у мові. Методологія Потебні, розуміння ним еволюції мови в органічних взаємозв'язках з еволюцією людського мислення унеможливили приєднання його до школи молодограматиків, яка проблеми зв'язку мови й мислення зовсім ігнорувала. Він, наприклад, не вважав фонетичні закони непорушними й такими, що не мають будь-яких винятків, не надавав великого значення граматичній аналогії, яка в теоретичних побудовах молодограматиків відігравала велику роль. На його думку, в словах відбувається «порушення звукових законів заради етимологічної ясності» їх, у мові діє «прагнення відновити етимологічну ясність слова» [1] і т. д.

Деякі пояснення Потебнею фонетичних явищ мови для нас уже неприйнятні, пізніші наукові дослідження їх заперечили. Так, наприклад, застаріло його тлумачення східнослов'янського повноголосся, яке раніше він виводив із **ра, ла,** спільнослов'янського, на його думку, а пізніше припускав, що явище повноголосся було спільнослов'янським, отже, звукосполучення о р о, о л о і р а, л а походять з одного джерела — з **ăрă, ăлá** [2]. Не стало загальноприйнятим його припущення, хоч деякими вченими, наприклад Лецеєвським у праці «Der Lautwerth der Nasalvocale im altpolnishen» (Відень, 1886), у свій час воно й поділялося, що буквами **ѧ** і **ѩ** позначався голосний елемент, який у спільнослов'янській мові (як і в давньопольській) звучав однаково як нейотований або йотований **а** [3]. Далеко точніше сучасна фонетика визначає час занепаду зредукованих у давньоруській мові і т. д.

Але ряд пояснень фонетичних явищ, даних Потебнею, стали загальновизнаними. Йому належить, наприклад, відкриття другого повноголосся в давньоруській мові, якого тепер ніхто не заперечує, пояснення процесу палаталізації приголосних **д** і **т** у сполученні з наступним **j** у східнослов'янських мовах тощо.

Для Потебні, як підкреслював Б. М. Ляпунов, характерною була, що дуже важливо, «нелюбов... до пояснення стрибками, а прагнення в усіх фонетичних явищах бачити поступову зміну звуків» [4].

Сучасний мовознавець, що працює в галузі слов'янської етимології, не може оминути численних етимологій, розкиданих у переважній більшості досліджень О. О. Потебні. Так, наприклад, у його праці «К истории звуков русского языка», головним чином у II—IV частинах, подається етимологія багатьох слів, серед них таких, як *село, селище, дворище, деревня, обжа, гони, січа* та інших, особливо з східнослов'янської побутової

---

[1] А. Потебня, Заметки о малорусском наречии. Воронеж, 1871, стор. 66.

[2] А. Потебня, К истории звуков русского языка, Воронеж, 1876, стор. 119.

[3] Там же, стор. 211—217.

[4] Б. М. Ляпунов, журн. «Живая старина», 1892, вип. І, Цит. за зб. «Памяти Александра Афанасьевича Потебни», 1892, стор. 33.

лексики. У журналі «Живая старина» (1891, кн. 3) надруковані його спеціальні «Этимологические заметки». Зберігся в рукописі «Этимологический словарь русского языка» (527 стор. машинопису) Потебні, який, на жаль, належить до тих його праць, що досі ще чекають свого опублікування. Етимології Потебні відбивали, зрозуміло, тогочасний рівень лінгвістичної науки, коли ще вона не знала багатьох, тепер уже відомих, закономірностей у чергуванні звуків, закономірностей словотворення слов'янських та інших мов, коли ще для багатьох важливих мовних явищ не було визначено хоч би відносної хронології, отже, коли ще умови для справжньої наукової етимології тільки створювалися і методи її лише вироблялися. Щодо певної частини слів етимології Потебні і тепер зберігають наукову цінність, але деякі з них із зазначених причин уже, природно, застаріли, проте всі вони вражають ерудицією автора, залученням до пояснення походжень слів значного лінгвістичного, етнографічного, фольклорного матеріалу, глибиною аналізу кожного слова в усіх його найскладніших історичних зв'язках.

О. О. Потебню не без підстави вважають «основоположником наукової діалектології в Росії»[1]. Діалектологічна праця, присвячена російській і українській мовам, яка у період до Потебні зосереджувалась, головним чином, на збиранні матеріалу про східнослов'янські говори, посилилась з 50-х років XIX ст. після опублікування Російським географічним товариством анкети для обстеження народних говорів, складеної І. І. Срезневським. Були спроби й дослідження деяких питань із діалектології, розв'язання окремих її проблем, як, наприклад, час виникнення східнослов'янських наріч, їх класифікація, вивчення діалектних рис писемних пам'яток тощо. Так чи інакше діалектологічних питань торкалися в своїх працях М. О. Максимович, М. І. Надєждін, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, П. О. Лавровський, Я. Головацький. Багато і плідно в цій галузі науки працював В. І. Даль.

Однак теоретичних узагальнень, зокрема в плані історичного розвитку східнослов'янських діалектів, до Потебні майже не було. Пояснення цього факту треба шукати в стані самої науки. Якщо пригадати, що до 1845 р., до виходу в світ граматики І. Вагилевича, вчені ще не знали про залежність переходу етимологічних **о** й **е** в **і** в українській мові від якості складу, то стане зрозумілим, чому, наприклад, вони в той час не могли ще правильно пояснити звукових закономірностей у розвитку українських діалектів.

Відзначаючи заслуги Потебні в дослідженні народних говорів, Ягич писав: «Ніхто не вмів у той час так добре і правильно, з чисто наукового погляду аналізувати діалектологічні звукові

---

[1] В. Ягич, Archiv für slavische Philologie, Bd. XIV, H. 3, § 480.

особливості, як Потебня, причому він особливо докладно входив у характеристику більш відомих йому малоруських наріч»[1].

На основі фонетичних особливостей О. О. Потебня всі східнослов'янські говори розподілив на дві групи, названі ним традиційно великоруським і малоруським наріччями. В українській мові (малоруському наріччі) він виділяв говори — український (Лівобережжя без північних районів Чернігівщини, Київщина, частково Катеринославщина і Херсонщина), подільський, галицький, карпаторуський, або гірський (в Галичині й Угорщині по обидва боки Карпат), волинський і північний, який в свою чергу розпадається на ряд дрібніших угруповань.

У праці «О звуковых особенностях русских наречий» Потебня подав для свого часу докладну і точну фонетичну характеристику української мови та визначив її відношення до мови російської.

Він в основних рисах вперше схарактеризував важливіші типи східнослов'янського акання, накреслив хронологію появи окремих діалектних явищ, розв'язав ряд питань, зв'язаних з походженням фонетичних особливостей українських говорів, зокрема визначив час і умови дифтонгізації ѣ в північних говорах, довівши, що «на всій північній смузі малоруських говорів без перерви до порівняно нових малоруських поселень на сході (у Курській та ін.) зміни ѣ залежать від наявності чи відсутності наголосу»[2]. Щодо вивчення ролі наголосу в історії північноукраїнських дифтонгів наука пішла повністю шляхом, накресленим Потебнею.

Надаючи великої ваги дослідженням народних говорів у розвитку лінгвістики, у вивченні історії мови, Потебня привертав увагу вчених до точності діалектологічних записів.

«Помічено, — писав він, — що в нас взагалі збирання сирого наукового матеріалу переважає над його поясненням та систематизацією, — в силу чого і самі способи збирання та видавання не можуть мати бажаної досконалості»[3].

Ним визначені принципи запису діалектних матеріалів, дотримання яких піднесло, безсумнівно, наукову якість діалектологічних праць. «Етимологічний правопис, — зазначав Потебня, — потрібний загальнолітературній мові; але зразки народної мови, які мають служити матеріалом для історії мови, необхідно записувати правописом чисто фонетичним. Само собою, що цей останній, щоб бути правописом, а не писаниною даремно, як набіжить, повинен бути послідовним; надавши раз знакові від-

[1] В. Ягич, История славянской филологии, СПб., 1910, стор. 552.
[2] А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, стор. 44.
[3] А. А. Потебня, Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова, «Записки Академии наук», т. 37, прилож. IV, 1880, стор. 110.

повідне значення, це слід пам'ятати»[1]. Він радив із транскрипції, вживаної в діалектологічних записах, усунути ѣ, ъ, ь, пом'якшену вимову приголосних позначати через ' або j тощо. Обов'язковим у діалектологічних записах вважав він позначення наголошених голосних, включаючи і дифтонги. Дослідження наголосу, на його думку, повинно розвинутись в окрему галузь лінгвістичної науки. «Немає сумніву, що вчення про наголос становитиме дуже важливий розділ історії російської мови»[2], — писав він.

До своєї праці «Заметки о малорусском наречии» Потебня додав зразки записів північноукраїнських говорів із докладними лінгвістичними коментарями до них (стор. 91—134).

Радянська діалектологія поділяє, звичайно, не всі погляди Потебні; для неї, наприклад, неприйнятні його погляди на місце білоруської мови в групі східнослов'янських, на генезис східнослов'янських наріч, початок яких він відносив ще до періоду раніше XI ст., і т. д. Але він залишається одним з найвидатніших представників в історії східнослов'янської діалектології, його глибокі ідеї плідно позначились на її розвитку, зокрема вони відіграли велику роль у вивченні говорів української мови.

Не можна не відзначити, що О. О. Потебня зробив великий вклад у дослідження української мови взагалі. На протязі всієї його наукової діяльності питання українського мовознавства стояли в центрі дослідницьких інтересів ученого. «Обставинами мого життя, — писав він у одному з листів, — зумовлено те, що в наукових моїх заняттях вихідною точкою моєю, іноді помітною, іноді не помітною для інших, була малоруська мова і малоруська народна словесність»[3].

Праць, спеціально присвячених українській мові, у Потебні порівняно небагато. Це «Заметки о малорусском наречии», написані з приводу діалектологічної програми української мови («Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России») І. П. Новицького, в яких містяться глибокі теоретичні уваги до окремих фонетичних явищ; «Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия», (1876 р.), опублікований у «Записках Академии наук», т. 33, 1879 р. (стор. 764—839); «Малорусская народная песня по списку XVI в.» (1877 р.). Лінгвістичні уваги до явищ української мови є і в його розгляді «Народных песен Галицкой и Угорской Руси», зібраних Я. Ф. Головацьким («Записки Академии наук», т. 37, приложение IV, 1880, стор. 64—152). Як високо оцінювалися вченими ці праці Потебні, видно з того, що йому за розгляд «Очерка звуковой истории малорусского наречия» Житецького була присуджена золота уварівська медаль,

[1] А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, стор. 8.
[2] Там же, стор. 10.
[3] Лист О. О. Потебні від 11 грудня 1886 року, Рукописний фонд Інституту літератури АН УРСР.

за розгляд збірника пісень Я. Головацького — також золота медаль.

Але важливо те, що, крім названих, у всіх без винятку працях Потебні використовується матеріал української мови — і не тільки для різних зіставлень у плані порівняльно-історичного вивчення російської мови, а і як об'єкт спеціального аналізу. Іноді в працях, присвячених російській мові, містяться окремі розділи або параграфи, які стосуються виключно української мови, як, наприклад, у третій частині книги «К истории звуков русского языка», розділ «Несколько иностранных слов в малорусском языке», в праці «Из записок по русской грамматике», ч. IV, параграф «Отсутствие местоимения указательного в украинском» та ін.

Тому всі лінгвістичні праці Потебні ввійшли до історії і російського, і українського мовознавства, як і до історії науки про інші слов'янські мови. Його дослідження «Из записок по русской грамматике» та «Значения множественного числа в русском языке» поклали основу науковому вивченню українського синтаксису і історичної морфології.

Потебня розкрив багато закономірностей у фонетичному розвитку української мови. Він, наприклад, перший звернув увагу на **ѣ** з давнього **ē** (← **е**) у новому закритому складі в позиції перед складом з **ь** (*весѣльѥ*) [1], який пізніше названий Соболевським «новим ять». Він довів, що сполучення **гт, кт** в інфінітивах (*бігти, пекти*) в українській мові нового походження, а не є успадкуванням давньослов'янських **гт** і **кт**; йому належить пояснення процесу зміни етимологічних **о** й **е** на **і** через систему дифтонгів; він висунув припущення, що приголосні перед **е** в старій українській мові ніколи не були палаталізовані, і т. д.

Якщо окремі пояснення Потебнею фонетичних явищ української мови, наприклад виникнення **ри, ли** в словах типу *дрижати, тривога, кришити, кривавий, тривати, блищати,* діал. *дрива,* не фонетичним шляхом, а внаслідок «пристосування польських слів до малоруської вимови» [2], тепер уже для нас і неприйнятні, то це нітрохи не зменшує його наукових заслуг в українській історичній фонетиці.

У своїх працях Потебня залишив цікаві, різноманітні і глибокі змістом спостереження над історією української лексики. Так, наприклад, у відзиві на збірку Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» він розглядає походження багатьох топонімічних, етнографічних, виробничих і побутових назв (*Бескиди, Покуття, Верховина, Коломия, полонина, грунь, гуцул, бойки, лемки, бриндза, ватаг, корняти, плекати, гляг, токма тощо*), вживаних у південно-західних говорах

---

[1] А. Потебня, Разбор соч. П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия». Записки императорской АН, т. 33, 1879, стор. 800—801.

[2] А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, стор. 133.

української мови, виявляє їх відношення до лексики інших українських говорів та до давньоруської мови, а також до мов румунської, угорської, польської, словацької, сербської, німецької. На ці спостереження не можуть не зважати дослідники, які працюють у галузі української лексикології. У згаданому вище розділі «Несколько иностранных слов в малорусском языке» розглядається походження таких загальноукраїнських слів, як *гарний, бешиха, гиля, паланка* і т. д.

Потебні належить думка про потребу видання словника давньої української мови. У листі до Ягича 1887 р., відповідаючи на пропозицію останнього взяти участь у підготовці видання словника давньої російської мови, яке планував тоді ще молодий О. О. Шахматов, він писав: «З огляду на грандіозність завдання, можливо, було б практичніше виділити в окремий словник південно-західну мову XIV—XVII ст.» [1]. Ця думка Потебні реалізується аж тепер радянськими мовознавцями.

Великі заслуги Потебні в історії мовознавчої науки. За його життя не було йому рівного «серед філологів усього слов'янського світу» [2]. Це вчений, який ішов у перших рядах прогресивної науки, теоретичні відкриття якого грунтувалися на аналізі абсолютно точних явищ і фактів величезної кількості слов'янських і неслов'янських мов і наукові праці якого послужили глибокому вивченню російської, української та всіх інших слов'янських мов, це прекрасна людина, яка в чорні дні царської реакції у своїй науковій, суспільній і педагогічній роботі завжди і послідовно обстоювала свої передові переконання. Його ім'я завжди буде викликати глибоку пошану всіх мовознавців нашої соціалістичної Батьківщини.

---

[1] Лист В. Ягича до О. О. Шахматова від 6 травня 1887 р., зб. «Академик А. А. Шахматов», М., 1947, стор. 62—63.

[2] М. Ф. Сумцов, газ. «Харьковские ведомости», 1891, № 310.

В. С. БОБКОВА

О. О. ПОТЕБНЯ — ДОСЛІДНИК НАРОДНОЇ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ

Фольклористи XVIII і початку XIX ст. займались головним чином розшуком і записом усної народної поезії. В 60-х роках минулого століття почалось більш систематичне вивчення нагромадженого за попередні десятиріччя друкованого і рукописного фольклорного матеріалу.

Інтерес Потебні до народної поетичної творчості проявився ще в період його навчання у Харківському університеті, де в першій половині XIX ст. панувало захоплення українською літературою, українською піснею та етнографією. Письменник К. Ф. Квітка-Основ'яненко і відомі вчені-філологи І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, М. Л. Метлинський були натхненниками цього захоплення. В автобіографії О. О. Потебня вказує, що він на «Сборнике южнорусских песен» проф. Метлинського «вчився приглядатись до явищ мови» [1].

Літературні, етнографічні і фольклористичні інтереси продовжували розвиватись серед студентства і в другій половині XIX ст., коли в Харківському університеті виховувався, а пізніше вів професорську і наукову діяльність О. О. Потебня.

В університеті існували гуртки збирачів народної творчості; керівником одного з таких гуртків був студент медик Михайло Неговський, досвідчений збирач українських народних пісень та дум. Потебня користувався бібліотечкою Неговського, яка складалась з творів українською мовою; згодом він, відповідаючи на лист Пипіна, писав, що це вплинуло на пізніші його філологічні заняття.

За порадою Михайла Неговського О. О. Потебня залишає юридичний факультет і на другому році навчання в університеті переходить на історико-філологічний факультет. О. О. По-

[1] А. Н. Пыпин, История русской этнографии, т. III, СПб., 1891, Дополнение, стор. 422.

тебня і раніше мав нахил до філології, знав слов'янські мови, а вплив студентського гуртка, і особливо Неговського, допоміг йому краще відчути силу свого прагнення до вивчення художньої поетичної творчості, народної пісні, народного художнього слова.

Дуже важливо, що О. О. Потебня спостерігав у житті процеси створення і побутування народної поезії: він записував українські пісні у Валківському повіті на Харківщині, на своїй батьківщині у Роменському повіті на Полтавщині, збирав також російський фольклор у Пензенській губернії. В особистому архіві Потебні (Харківський обласний відділ Державного центрального архіву України) і в рукописному відділі Державної публічної бібліотеки УРСР у Києві збереглись його автографи записів народних пісень. Збірник народних пісень з мелодіями, виданий у 1863 р. О. П. Балліною, складається з пісень, які зібрав О. О. Потебня.

На прохання Олександра Опанасовича для нього записували твори усної народної поезії його родичі, друзі та учні. Завдяки цьому він мав фольклорні записи із різних місцевостей України, Росії, Білорусії і навіть з Кавказу.

Листування О. О. Потебні з його кореспондентами показує, що записи фольклору всіх жанрів велись і надсилались йому систематично на протязі багатьох років. Серед кореспондентів О. О. Потебні був і відомий поет та фольклорист І. І. Манжура, записи якого видав О. О. Потебня.

Вчений збирав фольклор не лише для своїх праць в галузі народної поетичної творчості, а також і для лінгвістичних студій. Народні пісні, казки, замовляння, прислів'я та ін. були для нього матеріалом для спостереження над процесами розвитку мови взагалі і зокрема мови літературної. Тому при записуванні фольклору як сам О. О. Потебня, так і його кореспонденти враховували фонетичні особливості усного народного твору.

О. О. Потебня також широко знайомиться з багатими скарбами фольклору за тогочасними збірниками російської, української, білоруської, литовської, польської, сербської, болгарської, словацької усної народної творчості. Проводячи свої досліди на матеріалах художньої поетичної творчості всіх слов'янських народів, вчений зміг встановити ряд спільних народнопоетичних мотивів і художніх образів, підтвердити спорідненість культури і народнопоетичної творчості слов'янських народів.

На основі власних спостережень над фольклором О. О. Потебня визначає особливості його створення і побутування: «Почуте другим при повторенні майже неминуче змінюється не лише щодо форми, але й щодо змісту, тому що й сам перший співець, при життєвості народної поезії, не може повторити пісню саме так, як проспівав її в перший раз»[1]. Спостережен-

[1] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, Х., 1905, стор. 143.

ня привели вченого до висновку, що народна пісня на протязі свого життя є не одним твором, а рядом варіантів, кінці якого можуть бути до невпізнання далекі один від одного, а проміжні ступені непомітно між собою зливаються [1].

Відмічаючи рухомість змісту народних пісень, О. О. Потебня замислювався над принципами їх наукової систематизації. Він вказував на незадовільність систематизації пісень у збірниках Метлинського, Паулі, Чубинського і Головацького. Наукову класифікацію пісень він вважав вірною тоді, коли враховувались мелодії і розмір, які в народній пісні завжди зв'язані зі змістом. Але через те, що в той час не було кваліфікованих збирачів народної пісенної творчості, вчений змушений був обмежуватись класифікацією пісень лише за їх розміром. У своїй грунтовній праці «Объяснения малорусских и сродных народных песен» О. О. Потебня класифікував пісні відповідно до їх розмірів і поетичних художніх образів.

Думка вченого невтомно заглиблювалась у поетичну творчість народу з метою простежити закони свіввідношення між мовою і мисленням. Лінгвістичні праці О. О. Потебні тісно пов'язані з його дослідженнями в галузі фольклору. Перші охоплюють велику кількість даних для фольклористики, другі — не менш цінні дані для лінгвістики. Саме народна поезія і дослідження її навчили О. О. Потебню розглядати мову як живу творчість широких народних мас, яка ніколи не припиняється; тому мова була для нього не застиглою масою слів і словосполучень, якими вона представлена в теоріях лінгвістів формалістичного напрямку, а сприймалась в її розвитку, повною життя і руху.

Вчений проводить аналогію між життям мови і фольклорного твору: «Зростання мови є непомітна зміна, подібна до зміни образу в народній поезії»[2]. Вивчення життя народу, мови і народної поетичної творчості привели його до цінного висновку про демократичний грунт літературної мови. Літературна мова «буде безцільна», — писав О. О. Потебня, — якщо не примкне до просторіччя маси, а почне з так званого збагачення її мови»[3].

На творчому шляху дослідника було кілька періодів, що характеризувалися більш активною діяльністю його то в галузі фольклору, то в галузі мовознавства. Так, у 1860—1868 рр. О. О. Потебня написав цілий ряд досліджень і статей з фольклору; у 1869—1876 рр. з'являються великі праці в галузі лінгвістики, але й на цьому етапі не припиняється спостереження над фольклором; наприклад, в дослідженні «К истории звуков русского языка» введені розділи про народні пісні; II випуск «Этимологических и других заметок» містить «Заметки о двух

---

[1] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 143.
[2] Там же, стор. 146.
[3] Там же.

песнях», III випуск дослідження починається «Заметками этимологическими о народной поэзии». Крім того, тут говориться про пісні, записані студентом Ф. Авраамовим у Трьохостров'янській станиці Землі Війська Донського, дається пояснення багатьох слів і художніх образів, що вже стали малозрозумілими.

У 1877—1890 рр. О. О. Потебня створює фундаментальні праці про народну творчість. У дослідженні «Малорусская народная песня по списку XVI века» вчений наводить факти, які дають підстави відсунути початок історії українського фольклору до XVI ст., бо пісня, знайдена ним у чеській граматиці Благослава, є піснею українською.

Глибокі наукові думки про народну творчість викладені в його рецензії на «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким». Тут вчений спиняє свою увагу на питаннях, з якими, за його словами, важко розминутися спостерігачеві побуту, мови, поезії, а саме — на питаннях народності, на процвітанні і псуванні народної поезії. Як вчений прогресивного напряму, О. О. Потебня питання народності розв'язує в боротьбі з поглядами реакційних романтиків: «Народність реальна по відношенню до свого минулого, але зі збереженням її сполучається навіть повне, тільки поступове заперечення старого змісту» [1].

Підготовчим етапом до основних періодів діяльності О. О. Потебні-фольклориста послужила його студентська праця 1856 р. «Первые годы войны Хмельницкого», написана як дисертація на ступінь кандидата. Ця праця не була надрукована і, на жаль, рукопис її не зберігся. Але, за свідченням автора, в ній використані народні пісні [2]. Таким чином, фольклорний струмінь безперервно освіжає і живить дослідження О. О. Потебні, починаючи з першої його наукової роботи і до останніх років його життя.

Перший етап діяльності О. О. Потебні припадає на період розвитку і утвердження суспільних ідей революційних демократів. Рух громадської думки XIX ст. не міг не позначитись на формуванні світогляду молодого вченого. Демократичне спрямування поглядів О. О. Потебні, що відбилось в його уважному ставленні до вивчення творів народної поезії, було наслідком активного впливу революційної демократичної думки.

М. О. Добролюбов і М. Г. Чернишевський, продовжуючи традиції В. Г. Бєлінського, приділяли багато уваги специфіці усної поезії як художньої творчості. Добролюбов вперше для свого часу намічає широку програму вивчення композиційно-

[1] А. А. Потебня, «Рецензия на «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким», Отчет о 22-м присуждении наград гр. Уварова, Приложение к книге 2-й XXXVII тома «Записок Академии наук», № 4, СПб., 1880, стор. 91—92.

[2] А. Н. Пыпин, История русской этнографии, т. III, СПб., 1891, Дополнение, стор. 421.

стилістичних особливостей усної поезії, пише про реалізм народнопоетичної мови, про повторення, паралелізми, символіку, постійні епітети, про особливості віршованої метрики і ритміки. О. О. Потебня в галузі фольклористики найбільше цікавився саме цими особливостями фольклору, глибоко досліджував специфіку народної поезії.

Потебня зацікавився народною поезією під впливом романтиків-українофілів, але в своїй дослідницькій практиці він розкрив помилковість їх теоретичних положень. Поглядам професора Метлинського Олександр Опанасович протиставляє свої погляди на історичний розвиток фольклору. Він доводить, що народна поезія не залишалась нерухомою, а весь час змінювалась, втрачаючи стародавні риси і набуваючи нових; іноді старі пам'ятки народної творчості гинули зовсім, а натомість з'являлись нові твори, що виникли в нових умовах і в новому дусі. О. О. Потебня підкреслював, що народні маси були не лише охоронцем, але й творцем народної поезії.

Демократичні настрої О. О. Потебні, прагнення допомогти своєму народові, його невтомна діяльність у галузі народної освіти були співзвучні з поглядами революційної демократії. М. Г. Чернишевський вітав культурно-освітні заходи на Україні. О. О. Потебня вивчав народну творчість і всупереч панівним у той час поглядам відстоював художній творчий геній «простого народу». Потебня ніколи не схилявся до реакційної буржуазної теорії «аристократичного» джерела народної творчості; навпаки, він стверджував масове народне начало як у фольклорі, так і в мові. Маса народу, а не «верхівка» — творець мови і художнього образу. Саме з цих позицій О. О. Потебня критикував положення Ф. Буслаєва про «непоетичність нашого часу» і О. Афанасьєва — про «занепад народної поезії».

Прогресивне, навіть революційно-демократичне значення цього твердження О. О. Потебні стане ще яснішим, коли згадаємо цілий ряд так званих теорій про народну поетичну творчість як «знижену культуру», запозичену від соціальних «верхів». Ці антидемократичні погляди проповідували вчені консервативного табору. Розвиток радянського марксистсько-ленінського народознавства підтвердив наукову достовірність поглядів О. О. Потебні і довів необгрунтованість і класово ворожу навмисність антидемократичних положень. О. О. Потебня вважав необхідним вивчати народнопоетичну творчість в її безперервному потоці і тому вказував на потребу збирати як можна більше пісень в їх різних варіантах. Вчений порушив питання про генетичний порядок варіантів і відмічав трудність його встановлення [1]. Говорячи про різні варіанти і різні сполучення готових поетичних мотивів, О. О. Потебня висловлював думку

---

[1] А. А. Потебня, Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. II, Варшава, 1887, стор. 647.

про те, що з подібних сполучень виходять іноді цільні художні твори високої якості, іноді — незв'язні сполучення. До цих більш-менш незв'язних сполучень він відносив факти невідповідності між змістом пісні і її мелодією. Потебня заперечував твердження Кохановської про те, що пісня, «замечательная по изумительной силе народного духа, принадлежит к тем песням, где слова плачут, а песня весело поет и пляшет» [1]. Вчений справедливо вказував, що зміст народної пісні завжди відповідає мелодії, що не буває непідроблених народних пісень, де б слова плакали, а пісня сміялась.

Для класифікації пісень, яка привела б у певну систему зібрані багатства пісенного фольклору, необхідно було, на думку О. О. Потебні, розподіляти пісенну творчість за мотивами і розміром. Такий розподіл дав би можливість виявити окремі групи пісень, тому що пісня, як писав учений, складається за зразком попередньої, тобто примикає до неї своїм наспівом і віршованим розміром. Він вважав, що встановлення генеалогії наспівів повинне йти поряд з дослідженням генетичних відносин розмірів. Такої класифікації пісень до О. О. Потебні ще ніхто не здійснював. Для цього не було ні достатніх матеріалів, ні необхідного поєднання знань у збирачів пісенного фольклору. «Не можна обвинувачувати наших збирачів, — писав О. О. Потебня, — у тому, що у них відносно легке записування слів не йде поряд з записуванням наспівів, які в багатьох випадках тільки й можуть застерегти від неточностей і помилок при передачі розміру. Ми бачимо, що пісня, особливо лірична, без наспіву втрачає половину життя і ціну, що слова, як здається, незначні, набувають іноді глибокого, іноді зовсім несподіваного смислу від наспіву» [2]. Потебня вказував на необхідність паралельного історико-музичного і історико-поетичного дослідження народних пісень. Гальмом розвитку науки він справедливо вважав організацію тодішнього суспільства. «Це, — писав учений, — один з багатьох випадків, коли речі начебто такі далекі одна від одної, як формальна класифікація словесних творів і суспільний устрій, перебувають між собою в зв'язку» [3].

Прогресивний вчений, що відстоював у науці увагу до вивчення народної творчості і віддавав цьому вивченню свої сили й енергію і який зовні начебто був далекий від соціальних питань і соціальної боротьби, тут виступив проти реакційних суспільних порядків, що губили творчість трудового народу.

Подібно до інших вчених, О. О. Потебня шукав шляхи до встановлення історико-генетичного принципу у вивченні народної поезії. При цьому він виходив лише з фактів, які давали

---

[1] Н. С. Кохановская, Остатки боярских песен, ж. «Русская беседа», т. II, 1861, СПб., стор. 128.

[2] А. А. Потебня, Рецензия на «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким», стор. 106.

[3] А. А. Потебня, «Объяснения...», том II, стор. 105—106.

безперечне право хоча б приблизно намітити час виникнення і зміни в побутуванні народнопоетичної творчості. Він брав до уваги історію мови, етимологію слів, етнографічні дослідження і т. ін., що могли б підтвердити висловлену гіпотезу. Для прикладу досить спинитись на його поясненні весняної пісні «Просо». Він перш за все звертає увагу на трудові процеси, що знайшли відображення у веснянці; далі вчений звертається до галузі матеріальної культури народу і відмічає, що просо сіється і тепер, але у давнину воно було разом з ячменем основним хлібним збіжжям. Текст пісні аналізується з погляду історичного, розглядається форма пісні, її приспів «Ой дід-ладо», який, за дослідженням Потебні, є ознакою сгародавнього походження веснянки. Крім того, широке побутування цієї пісні, на думку Потебні, є додатковим фактом, що вказує на її давність.

О. О. Потебня замислювався над питанням генезису постійних епітетів, цим важливим і складним питанням у фольклорі. Генетичні коріння постійних епітетів він шукав як в українських піснях, так і в російських билинах.

Поділ пісень за розміром Потебня обгрунтовував тим, що, на його погляд, існує паралельність між розміром і явищами акцентуації в слов'янських мовах. О. О. Потебня порівнює рухомість наголосу в російській, українській, сербській, болгарській мовах з різноманітністю пісенних розмірів у росіян, українців, сербів, болгар і сталість наголосу в латвійській, західнослов'янських та інших мовах з переважанням одного-двох розмірів у пісенності цих народів.

Спільність у характері акцентуації кількох слов'янських мов Потебня пояснює древньою спільністю їх походження, а не запозиченням з однієї в іншу або з якої-небудь неслов'янської мови. «Так само, — пише Потебня, — при подібності змісту, подібність розміру пісні великоросійської, малоросійської, сербської і болгарської примушує перш за все думати не про пізніше запозичення, а про первісне споріднення або про запозичення настільки давнє, що відрізнити його від первісного споріднення вже неможливо» [1].

Треба особливо підкреслити, що О. О. Потебня намагався класифікувати пісенну народну творчість не лише за формальними ознаками; вказуючи на подібність розміру, він перш за все говорив і про подібність змісту. Таким чином, подібність змісту і подібність пісенного розміру брались до уваги при науковому поділі «широких потоків пісенного переказу». Ті, кому доводилось говорити про Потебню, як про формаліста, обмежувались, на нашу думку, неглибоким вивченням робіт О. О. Потебні, бо при уважному вивченні вони знайшли б вели-

[1] А. А. Потебня, «Объяснения...», т. I, Варшава, 1887, стор. 46.

ку кількість фактичних даних, що заперечили б їх висновки, зроблені наспіх і необгрунтовано.

Погляньмо, наприклад, як О. О. Потебня аналізував пісню про Ксенію Годунову в записі Р. Джемса (1619—1620 рр.). Вказуючи на древність першообразу цієї пісні, вчений зосереджував увагу на головних особливостях змісту, які раніше були властиві весільним плачам, а пізніше були вкладені в уста Ксенії Годунової. І це, на думку О. О. Потебні, підтверджує старовинність розміру цієї пісні — 5 + 3 [1].

Потебня намагався встановити хронологічні межі розміру в тому чи іншому сімействі пісень.

Подібні спроби знаходимо в першому томі «Объяснений...», де розмір 5 + 4 в сімействі пісень про перепілку, чайку, ремеза Потебня відносить до початку XVII ст.

Слід відзначити, що О. О. Потебня, групуючи пісні за ознаками спільності змісту, розміру, мотивів, відмічає також інші спільні ознаки народних пісень, зокрема образність. Образ розсипання золота, сіяння перлів, якими в латвійських піснях зображується сонце, він знаходив і в українських та болгарських веснянках (розміром 4+3), де образ сонця — дівчини, що сіє золото, перенесений на наречену. У цьому порівнянні з сонцем і полягає величання людини, яке вже мало кому тепер зрозуміле без відповідних коментаріїв.

Друга частина «Объяснений...» «Обзор поэтических мотивов — колядок и щедровок» (1877) за змістом далеко виходить за межі визначеної теми. Крім спостережень і заміток про колядку і щедрівки, в цій роботі багато цінних зіставлень і думок про пісні весільні, весняні, літні, царинні, лазарські, купальські, обжинкові, підблюдні і т. ін. Російські билини, сербські, болгарські юнацькі пісні залучені в цьому дослідженні для зіставлення і вивчення. Праця охоплює великий запас цінних спостережень, розробок і висновків у галузі народної поезії, її форм і змісту. Це своєрідна енциклопедія народної поезії і побутової старовини. Поряд з тим у ній поставлені і до деякої міри розв'язані на матеріалі народної поезії питання теорії художньої творчості. У дослідженні охоплені майже всі жанри народної творчості, і особливо пісні: колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні, балади і прислів'я, весільні пісні і казки. Поетичні засоби вчений розглядає з метою розкриття специфіки народної творчості. Наприклад, образ сокола в заспівах народних пісень він з'ясовує і як засіб для досягнення конкретності. Поети різних часів і народів, прагнучи до конкретності образів, досягають цієї мети або тим, що самим зображенням ясно вказують точку зору, з якої воно сприйнято, або, що може бути більш первинним, ставлять на цю точку зору себе чи іншу людську або людиноподібну істоту. Чим ширший світогляд, тим ви-

---

[1] А. А. Потебня, «Объяснения...», т. I, стор. 73.

ще повинен стояти той, чиїми очима дивиться співець[1]. У народних піснях, зокрема в колядках, цей поетичний засіб завжди наявний, звідси О. О. Потебня робить припущення, що він виник, можливо, в гористій місцевості, коли співець уявляється спостерігаючим з гори. Недарма в піснях висловлюються побажання піднятися на крилах пісні, бачити далину очима птаха. Як і в заспівах багатьох слов'янських пісень, сокіл сидить на високому дереві або літає високо в небі. У заспіві української думи сокіл високо літає, квилить-проквиляє, бо бачить:

На чорному морі негаразд починає,
Ізо дна моря сильно хвиля вставає,
Судна козацькі — молодецькі на три части розбиває[2].

Саме зміст пісні був для О. О. Потебні головним для віднесення її до певної сім'ї слов'янських пісень. Сімейства ці визначались загальною темою, наприклад: «милий краще батька — матері — роду — племені»; але кожне подібне пісенне сімейство могло бути дуже широким і давало можливість намічати всередині його кілька підгруп. Ці підгрупи всередині сімейств поділялись за поетичними мотивами: «Не батько, мати і т. п. рятують від загрози, визволять з біди або допоможуть у складній праці, а милий»[3]. Спорідненість пісень про дівчину, яка потопає, з піснями про палаючу липу (липа — дівчина) Потебня встановлює на основі спорідненості образів, які відбито в російських, українських, сербських, польських та інших слов'янських піснях. Саме завдяки спорідненості образів ці пісні схожі і за їх розміром[4]. Таким чином, розглядаючи народну пісенну творчість, О. О. Потебня брав поетичне явище в його цілосності і багатогранності, зіставляючи зміст, поетичні мотиви, художні образи і розміри.

Надзвичайно цінним у вченні О. О. Потебні є положення про реалістичну основу символів і художніх образів у фольклорі. Вчений, приходячи до висновку, що людина пояснювала далеке і невідоме більш відомим і близьким, вказує на історичний характер народних художніх образів. Так, наприклад, люди, створюючи художній образ сонця у вигляді палаючого колеса, уже повинні були мати запас технічних знань, «достатніх для того, щоб зробити колесо». Вчений висловлював думку, що створенню цього художнього образу передувало таке технічне знаряддя, як віз, хоча б самої простої форми. Матеріалістичні положення поглядів О. О. Потебні різко протиставлені поглядам його сучасників-фольклористів міфологічної школи.

Вивчення символів, розкриття їх дає можливість вірно зро-

---

[1] А. А. Потебня, «Объяснения...», т. II, стор. 295.
[2] Там же, стор. 302.
[3] Там же, стор. 161.
[4] Там же, стор. 227.

зуміти народну пісню. Наводячи в праці «Мысль и язык» (1862) весняну українську народну пісню «Кроковеє колесо вище тину стояло, много дива видало», Потебня говорить, що цю пісню не можна розуміти в буквальному смислі, бо всі риси того, що в ній зображено, є символом весняної природи і дівочого життя. О. О. Потебня відзначав, що символізм у своїх складних формах доживає свій вік, лишаючись у прикметах, замовляннях від хвороб та інших забобонах довго після того, як він зник у деяких формах народної поезії.

Форми народних символів визначаються кінець кінцем історією розвитку людського суспільства і зумовлені світоглядом людини на різних етапах її суспільного розвитку.

Символіка народної поезії — залишок сивої давнини. Тим-то вона зустрічалася частіше там, куди повільніше проникало нове. «Символізм перебуває в зворотному відношенні до сили сторонніх впливів»[1]. Це положення Потебня підкріплює прикладами символіки жіночих пісень, бо жінка в минулому була хранителькою обрядів і повір'їв.

Багато пісень, у яких затемнене первісне уявлення образів, протягом свого життя розпадаються на окремі частини; деякі пісні, навпаки, механічно з'єднуються, утворюючи нову, «зшиту» пісню.

У піснях зберігається правильне вживання символів, але часто буває, що символ у новій пісні поставлений за звичкою. У деяких піснях співак випускає символ або його пояснення там, де це пояснення було б не зайвим. Учений наводить приклад безглуздості деяких краков'яків, які раніше були паралельними побудовами, подібно до українських коломийок, але з часом перетворювались у простий набір слів, у якому важко вловити будь-який смисл. Вказуючи на розпад окремих пісень, які втрачають первісне значення образу, Потебня в той же час відмічає могутні відбудовчі процеси в народній творчості: сербські історичні пісні і українські думи свідчать про можливості високих народних творів і при відсутності символів. Це новий етап у розвитку народної творчості, коли нові суспільні явища відображаються в народній поезії в нових формах.

З відмиранням консервативних жанрів народної творчості символічні уявлення концентруються головним чином у піснях, особливо в піснях ліричних, де основною темою є кохання.

Великий інтерес мають думки О. О. Потебні про генезис народних символів. Потебня відмічає, що ці символи «переносять нас у ті далекі часи, коли влучність стріли, швидкість у переслідуванні дичини, спритність у власному значенні цього слова... були головними достоїнствами чоловіків, запорукою розуму, тому що діяльність розуму була спрямована переважно на

---

[1] А. А. Потебня, О некоторых символах в славянской народной поэзии, изд. 2-е, Х., 1914, стор. 5.

полювання. Саме до тих часів відносяться символи молодця: сокіл ясний, кінь борзий, баский, олень бистрий»[1].

Мисливським побутом пояснює Потебня зв'язки символічних виразів «узнати, розвідати, знайти гніздо» — як символи сімейства, а вираз «впіймати звіра» — як символ сватання. На зв'язок полювання і сватання вказує білоруське «сачиць» — шукати, висліджувати звіра; сербське «сок» — людина, що шукає; сербське «соченье» — сватання[2].

Більшість символів народної поезії бере свій початок з матеріального виробничого життя землеробів. Наприклад, від значення пари коней або волів в одній запряжці виникло значення слова *супряга* і російське слово «супруги» (чоловік і жінка) — пізніше назва кожного окремо.

Важливо відзначити, що символи і художні образи в народній поезії мають своєю основою, як ми уже сказали, умови матеріального економічного життя суспільства і здебільшого пов'язані або з землеробством, або з мисливським побутом. У зв'язку з цим основна група символів і зближень грунтується на спостереженнях над навколишньою природою і на певному погляді на природу первісної людини. В даному разі Потебня підкреслює матеріалістичну основу народної фантастики.

У праці «О связи некоторых представлений в языке» Потебня пише: «На підставі деяких слів можна думати, що спостереження над змінами людини від часу зроблено було не безпосередньо над людиною. Спочатку помічені були і позначені словом зміни дерева, рослини, і ці зміни були образом і поясненням віку людського»[3].

Близькість уявлень старості і міцності пояснюється тим, що образом старості було с т о я ч е, міцне дерево. Що ж до уявлення старості, древності і навіть протяжності часу в образі в и с о т и д е р е в а, то в даному разі Потебня вбачає тут частковий випадок звичайного прийому мислі — вимірювати час простором. Наприклад: «Ой *високо* соколові до неба літати; ой *далеко* козакові до осені ждати».

Вимірювання часу простором — частий прийом у фольклорі. Довге життя, старість змальовується в образі висоти дерева, довга протяжність часу — в образі висоти польоту птаха. Вік, людське життя уявляється в образі простору: поле, яке треба перейти, море, яке треба перепливти, означає — життя прожити. Звідси приказкові вирази: «Кручиною поля не изъездишь» (віку не проживеш) і прислів'я з заперечним порівнянням: «Вік прожити — не поле перейти». Вік, юність — птах летючий: «Молодість летить, як птах». Старість — змужнілість, сила або

[1] А. А. П о т е б н я, О некоторых символах в славянской народной поэзии, стор. 47—48.

[2] Т а м ж е, стор. 54.

[3] А. А. П о т е б н я, О связи некоторых представлений в языке, Х., 1914, стор. 129.

смуток, хвороба («Старість — не радість») знаходять основу в житті природи.

Це твердження визначає думку Потебні, що саме навколишній об'єктивний світ був для людини джерелом її поетичних утворів, з нього людина брала свої знання, і саме він давав людині матеріал для створення символів і художніх образів. «Вказати певний ступінь тотожності розвитку людини і рослини, — зазначав Потебня, — можливо, для свого часу так само важливо, як для нашого — науково довести схожість двох видимо несхожих явищ» [1].

Душевний стан людей у народних піснях часто порівнюється з сонцем, місяцем, зорею. Причому погляд на світила, як на антропоморфічні божества, забувався вже настільки, що ні одне з світил не є символом однієї статі — чоловіка або жінки. В народних піснях і казках сонце — це дружина місяця; в колядках сонце — хазяїн, якому співається величальна пісня; в билинах Володимир — красне сонечко. Зоря, будучи символом дівиці, часто буває символом чоловіка (див. «О некоторых символах...», стор. 29).

В житті символів відбувалась певна еволюція: епітети світил *світлий, ясний, красний* відповідають епітетам осіб *милий, ласкавий.* Саме цією еволюцією в понятті пояснює Потебня поетичні прийоми народних пісень:

Ты гори, моя свеча, против солнечна луча!
Уже не быть тебе, свеча, против солнечна луча,
Уж не быть тебе, свекру, против батюшки родного.

В українській пісні «Поставлю я свіченьку напроти місяченька»:

Чи буде так ясна, як місяченько ясний!
Поставлю я свекронька напроти батенька,
Чи буде такий милий, як батенько рідний.

Протиставлення свічки світилам — сонцю і місяцю — доводить, що епітет *світлий* набирає значення *милий, любий.*

Учений розробляв питання народної символіки не тільки на матеріалі пісенної народної творчості, а й на матеріалі казок, повір'їв і обрядів. Пояснення народної символіки дає можливість вірно зрозуміти деякі казкові образи. В праці «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» О. О. Потебня досліджував народну символіку на основі слов'янської, а також і німецької міфології. Необхідно зазначити, що ця праця є наслідком певного відходу ученого у бік міфологічного тлумачення народних обрядів. Але і тут він у ряді випадків знаходить правильні шляхи для пояснення народних звичаїв і обрядів у зв'язку з землеробським побутом народу. Потебня вказував на вирішальне значення виробничого моменту, що відіграє основну роль у створенні обрядів і звичаїв. Прикладом може

[1] А. А. Потебня, О связи некоторых представлений в языке, стор. 129.

бути обрядовий «бодняк», який у сербів і хорватів спалюють у свят-вечір.

Думки О. О. Потебні про пізнавальну функцію мистецтва, про матеріалістичну основу пізнання світу суперечать суб'єктивно-ідеалістичним формулюванням, які ми знаходимо у Потебні в його праці «Мысль и язык». Отже, спостерігається двоїстість і суперечливість висловлювань Потебні — ідеалістичних там, де Потебня потрапляє в полон суб'єктивно-ідеалістичних філософських теорій минулого століття, і матеріалістичних — там, де він безпосередньо досліджує народну творчість, вивчаючи закони її розвитку, її поетичні прийоми, які неминуче мають у своїй основі явища і факти дійсного життя людини і природи.

Не раз О. О. Потебня висловлював думку, що народна поезія була джерелом, яке живило літературу. Не лише теми, сюжети, але й поетичні засоби, притаманні народній поетичній творчості, увійшли в літературу. Цей погляд проводить вчений і в теорії історичності образу та ступенів його древності. Також не раз Потебня звертався і до текстів пам'яток стародавньої літератури, розглядаючи питання про образи в народних художніх творах. Не настоюючи на категоричності своїх висновків, він висловлюється за те, що ряд образів і епітетів увійшли в літературу з народної поезії. Наприклад, поетичне порівняння Бояна у «Слові о полку Ігоревім» із соловейком, на думку Потебні, могло бути полегшене існуванням народних пісень, в яких «слава вкладалась в уста солов'я». У величальних народних піснях дуже звичайним є образ «чудесного дерева», на верхівці якого птах (соловей) співає «славу»; у Потебні відмічено, що птах співає «те, що становить суть пісні» [1]. Таким чином, соловей в народних піснях — виконавець-співець, подібно Бояну із «Слова о полку Ігоревім».

Необхідно підкреслити, що О. О. Потебня вбачав у зростанні вимогливості до художності поетичних творів і довершеності їх образів свідчення про розвиток поезії, а не про її занепад. Розвиток поетичного відчуття в різних верствах народу може йти нерівномірно, але невірно вважати, що самою природою речей встановлено зворотне відношення між народною поезією і літературою грамотних класів: невірно, вказував Потебня, що коли зароджується література, то має підупадати народна поезія. Визнаючи, що в житті спостерігалися факти, коли народні пісні високої художньої якості витіснялися творами «лакейської і острожної музи», він ці факти вважав можливими лише як наслідок зниження естетичного почуття в тому середовищі, де це витіснення відбувалося, але рішуче заперечував, що таке явище було зумовлене властивостями народної поезії і самої літератури. «Це була лише тимчасова хвороба нашого розвитку. Літе-

[1] А. А. Потебня, «Объяснения...», т. II, стор. 223.

ратура, — писав Потебня, — особиста поезія могли б приєднатись до переказу, підтримати його і не дати в ньому загинути тому, що варте життя»[1]. Головні причини хворобливих явищ у розвиткові усної поезії великий вчений вбачав у потворних соціальних явищах тогочасної дійсності.

Вказуючи на те, що література могла б приєднатися до народної поетичної творчості і підтримати в ній те, що варто було б врятувати від забуття, О. О. Потебня ні в якому разі не вважав, що все старе заслуговує на збереження. Цим його прогресивні погляди відрізняються від поглядів слов'янофілів і реакційних романтиків XIX ст.

Українські буржуазні націоналісти намагались відірвати О. О. Потебню від російської науки і російської культури; вони твердили, заперечуючи здоровий глузд, що Потебня належить виключно українській науці; оголошували «чужим російській науці» автора багатотомного дослідження «Из записок по русской грамматике», ученого, який у своїх працях з фольклористики розглядав народну поетичну творчість у взаємозв'язках і взаємовпливах народної поезії всіх слов'янських народів, а особливо народів російського, українського і білоруського.

Вивчення проблем мови і усної поезії російського, українського, білоруського народів в їх найтісніших взаємозв'язках, створення глибокого багатотомного дослідження в галузі російського мовознавства, читання протягом багатьох років курсу російської мови в Харківському університеті та інші незаперечні докази невтомної наукової праці О. О. Потебні в галузі слов'янської філології розбивають вщент намагання українських буржуазних націоналістів зарахувати його до табору виразників націоналістичних тенденцій в українській буржуазній науці і цим протиставити його науці російській. Потебня був не тільки українським, але й російським ученим. Він ніколи не протиставляв ці два братніх народи, про себе він говорив: «Я українець, але я і росіянин»[2].

Для О. О. Потебні як громадянина взірцями високої громадянської доблесті були великий російський поет О. С. Пушкін, великий український поет революційний демократ Т. Г. Шевченко, видатний майстер суспільно-політичної сатири, скерованої проти російського самодержавства, революціонер-демократ М. Є. Салтиков-Щедрін. «Суворий обличитель пороків панівного класу», як охарактеризував Салтикова-Щедріна О. М. Горький, був одним з найулюбленіших письменників Потебні.

О. О. Потебня не брав безпосередньої участі в революційно-демократичному русі, але ідеї революційних демократів були йому значно ближчі, ніж ідеї ліберально-поміщицького і ліберально-буржуазного напрямків А. Метлинського, П. Куліша,

---

[1] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 110.
[2] Із спогадів акад. Б. М. Ляпунова. Запис автора статті у 1942 році.

М. Костомарова та ін., що виступали з апологетикою царизму чи йшли на змову з ним. В О. О. Потебні не припинявся інтерес до діяльності В. Г. Бєлінського і його гуртка. Бєлінського він називав «дійсним героєм свого часу» [1].

Роботами О. О. Потебні цікавився основоположник радянської фольклористики М. Горький. Відомо, з яким особливим інтересом поставився він до праці О. О. Потебні «О доле и сродных с нею существах», в якій розкрита динаміка розвитку народнопоетичного образу долі.

Серед праць перших збирачів фольклору і перших його дослідників роботи О. О. Потебні займають важливе місце. Фольклористична спадщина вченого цінна і для сучасної науки.

---

[1] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 152.

Д. Х. ОСТРЯНИН,
член-кореспондент АН УРСР

ФІЛОСОФСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ О. О. ПОТЕБНІ

Олександр Опанасович Потебня (1835—1891) був видатним вітчизняним і загальнослов'янським філологом. Своїми працями він зробив великий вклад у порівняльно-історичне мовознавство, своєрідно застосовуючи принцип розвитку до теорії і історії мови.

О. О. Потебня розглядав мову як суспільне явище, що виникло в процесі історичного розвитку суспільства. У зв'язку з питанням про суспільну основу виникнення і розвитку мови, він вказував: «Суспільство передує початку мови» [1]. «Мова, — підкреслював учений, — розвивається лише в суспільстві»[2]. Потебня доходив часом до думки про зв'язок мови з працею, з потребами трудової діяльності суспільства. Він вивчав мову в її нерозривному зв'язку з мисленням.

Великою заслугою О. О. Потебні є обгрунтування історичного характеру всіх галузей мовознавства. «...Взагалі у мові,— писав він, — не тільки, говорячи a priori («все тече»), не може бути, але й a posteriori немає жодної нерухомої граматичної категорії»[3]. Тому мовознавство він вважав історичною наукою: «історичність є суттєвою рисою мовознавства..., неісторичне мовознавство як наука, неісторична етимологія та (не) історичний синтаксис однаково немислимі»[4].

Наукова спадщина О. О. Потебні багата глибокими філософськими думками; його праці є цінним внеском не лише

---

[1] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, изд. 5-е, Х., 1926, стор. 75.
[2] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, Х., 1899, стор. 8.
[3] Там же, т. I-II, Х., 1888, стор. 76.
[4] Там же, стор. 39.

в мовознавство, а й у філософію. О. О. Потебня одним з перших у світовій науці поставив вивчення питань історичної еволюції мислення у зв'язок з розвитком мови. У світлі ленінських вказівок про велику важливість теоретичного аналізу фактів історії мови для дальшого розвитку марксистської діалектики та гносеології праці Потебні ще й досі не втрачають свого значення.

Особливість наукового дослідження О. О. Потебні полягає в тому, що його аналіз явищ мови і мислення завжди супроводжувався широкими філософськими узагальненнями або вів до них. Лінгвістичні дослідження і розв'язання філософських питань становили для Потебні дві сторони одного і того ж завдання — аналізу зв'язків людини із зовнішнім світом.

Олександр Опанасович Потебня народився 22 вересня 1835 р. (10 вересня за старим стилем) у селі Гаврилівці, Роменського повіту, Полтавської губернії. Родина, в якій зростав майбутній учений, відзначалася демократичними настроями.

Дядько Потебні був одним з тих освічених людей свого часу, що симпатизували вільнолюбним ідеям. Брат Потебні, Андрій Опанасович, був відомим революціонером-демократом, другом Герцена та Огарьова. Під час польського повстання 1863—1864 років Андрій Потебня очолював польський повстанський загін і загинув у бою з царськими каральними військами. До революційних кіл, зокрема до організації «Земля і Воля», був близьким один час і сам Олександр Опанасович Потебня.

У 1851 р. Олександр Потебня вступив до Харківського університету, який закінчив у 1856 р. Після закінчення університету він деякий час працював викладачем у Харківській гімназії, а в 1860 р. його запросили до університету на посаду ад'юнкта. З цього часу і до кінця життя Потебня викладає в Харківському університеті. В 1875 р. його обрали ординарним професором кафедри історії російської мови та літератури. У 1877 р. О. О. Потебня був обраний членом-кореспондентом Російської академії наук. У 1891 р. перестало битися серце великого вченого.

О. О. Потебня брав участь в національно-визвольному русі українського народу. Він часто вказував на злиденність життя народу, його обурювало політичне безправ'я українського та інших народів Росії, він протестував проти самодержавства, відстоював демократизацію громадського життя.

В 60-х роках О. О. Потебня перебував членом Харківської громади, її лівого крила. Він також підтримував зв'язок з українським земляцтвом у Петербурзі, з Київською та Полтавською громадами. Його близькі друзі з цих організацій були зв'язані з російським революційно-демократичним рухом, з редакцією «Современника», з товариством «Земля і Воля» та іншими революційними організаціями того часу.

Будучи учасником громадівського руху, його радикально-демократичної течії, О. О. Потебня, проте, порвав з Харківською громадою, як тільки в ній почали переважати націонал-ліберальні настрої. За цей розрив націоналісти називали його «зрадником». Відмовившись від співробітництва з націоналістами, Потебня ніколи не зраджував справі служіння українському трудовому народові. Націоналізм йому був чужим.

«Ідея національності, — писав він, — є завжди рід месіанізму» [1], бо він виходить з концепції «вибраних, помазаних і наперед сповіщених пророцтвом племен», у той час, як ідея національності повинна однаково застосовуватись до всіх народів [2]. Потебня пропагував «братерське ставлення до інших народностей» [3].

Виступаючи проти ідеології націоналізму, він разом з тим палко любив свій народ. Нехай він з історичної точки зору переоцінював роль нації й народності в розвитку народу, кажучи, що «...народність є великою історичною рушійною силою» [4], але це не заважало йому з однаковою пошаною ставитися до всіх народів, великих і малих.

Не менш різко, ніж націоналізм, Потебня критикував і так званий «ліберальний космополітизм», відстоював самобутність української й російської культури. Критикуючи космополітизм, Потебня говорив: «У нас є дещо своє, нами й по-нашому зроблене для цивілізації світу, є своє і в науці, і в мистецтві, і в громадськості. Настане час, коли будуть до нас чутно прислухатися й на Заході: недарма і ми живемо на білому світі» [5].

Філософським поглядам О. О. Потебні, незважаючи на відомі ідеалістичні помилки, властива матеріалістична спрямованість. Він відстоював закон збереження і перетворення енергії, вічність і незнищуваність речовини, матеріальний характер природи, матеріалістичну атомістику, ідею детермінізму, боровся проти релігійно-ідеалістичних поглядів на природу.

Відстоюючи матеріалістичне розуміння світу, Потебня посилався на закон збереження енергії, він виступав проти концепції «ідеальних рідин», що зводить фізичні взаємодії до особливих флюїдів — теплороду і флогістону. Він писав, що теорія флюїдів у фізиці — це пережиток міфологічних уявлень, коли властивості вважалися за особливі, окремі речі [6]. Вчення про ці ідеальні речовини Потебня ставив поряд з таким ідеалістичним

---

[1] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 195.

[2] Див. А. А. Потебня, Черновые заметки о Л. Н. Толстом и Достоевском. «Вопросы теории и психологии творчества», т. V, Х., 1914, стор. 291.

[3] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, Х., 1905, стор. 376.

[4] А. А. Потебня, Мысль и язык, Х., 1913, стор. 222.

[5] Ф. Г. Кашменский, Воспоминания о проф. Харьковского ун-та А. А. Потебне, Х., 1902, стор. 5—6.

[6] Див. А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, стор. 17.

поняттям, як «життєва сила». Так, критикуючи ідеалістичні настанови в психології, він відзначав, що в психологічних теоріях були уявлення «настільки ж непотрібні, як флогістон у хімії і життєва сила у фізіології» [1].

Ніякого переходу матеріальних тіл в «ідеальні рідини» не існує, — підкреслював Потебня. Матерія вічна і незнищувана. «Речовина, — писав він, — не гине, але перетворюється в усе нові й нові форми» [2]. Потебня не розрізняв поняття матерії й речовини і з цієї точки зору визначав матерію, як «сукупність атомів, до якої, як субстанції, відносяться фізичні явища» [3]. Інакше кажучи, він розглядав атоми як матеріальну субстанцію фізичних процесів.

Визнаючи атомну структуру речовини, Потебня разом з тим не поділяв характерного для атомізму XIX ст. уявлення про конечність матерії вглиб, що було пов'язане з визнанням атомів як нижчої, останньої межі ділимості речовини. На противагу цій метафізичній концепції Потебня висловлював глибоке діалектичне припущення, що природа нескінченна не лише з точки зору безмежності простору, тобто вшир, але й з точки зору невичерпності її явищ, тобто вглиб. «Перед людиною, — писав Потебня, — лежить світ, з одного боку, безконечний в ширину, у просторі, а з другого — безконечний в глибину, безконечний за кількістю спостережень, які можна зробити на найобмеженішому просторі, проникаючи в один і той же предмет» [4].

Отже, відстоюючи матеріалістичне розуміння світу, Потебня визнавав безмежність світу і невичерпність його явищ, вказував на безмежність простору й часу, безмежність природи в цілому. Слід відзначити, що він висловлював важливу й нову для його часу думку про те, що існує «тісний зв'язок між часом і простором» [5].

Як прогресивний вчений-матеріаліст, Потебня відстоював ідеї природного походження органічного життя й людини, високо оцінював дарвінізм. «Вчення про видозміну видів, — писав Потебня, — становить велике явище в історії науки» [6]. Ворогів дарвінізму він вважав реакціонерами. Потебня поділяв також матеріалістичне вчення про визначальний вплив середовища на розвиток організмів; він правильно ставив питання про співвідношення успадкованих і набутих у процесі життя і виховання ознак.

---

[1] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 42.

[2] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 127.

[3] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, стор. 3.

[4] А. А. Потебня, Из лекций по теории словесности, Х., 1894, стор. 97—98.

[5] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. IV, М.—Л., 1941, стор. 22.

[6] А. А. Потебня, Из лекций по теории словесности, стор. 3.

Великою заслугою Потебні є і те, що він одним з перших у домарксистській філософії наблизився до матеріалістичного розуміння генезису людського мислення як продукту діяльності другої сигнальної системи і праці. «Людина, — писав Потебня, — підноситься над твариною, з одного боку, словом, тобто знаряддям, яке вона створювала собі для вдосконалення думки, з другого — машиною, тобто тим, що, крім органів своїх, даних їй природою, вона створює для дій своїх нові органи, знаряддя, починаючи з палиці, важеля»[1] (підкреслення наше. — *Д. О.*).

Ця думка Потебні є близькою до марксистського положення про те, що в знаряддях праці людина здобуває немовби нові органи і що вся історія людини — це насамперед історія вдосконалення її штучних органів — знарядь праці, розвитку продуктивних сил.

За матеріалістичність світогляду О. О. Потебні говорить перш за все пропагована ним точка зору первинності природи відносно людини і її свідомості, точка зору, яку він протиставляв релігії, філософському ідеалізмові.

Потебня не сумнівався в тому, що «зовнішнє об'єктивне буття» існує як таке. Тому він протиставляв об'єкт суб'єктові, пов'язуючи зовнішню природу, світ речей з поняттям об'єктивного, а своєрідність людської свідомості, специфічні особливості психіки — з поняттям суб'єктивного. «Річ, — пише Потебня, — що знаходиться переді мною, інша річ, крім мене самого, називається об'єктом, інакше предметом»[2]. Отже, об'єкт, з точки зору Потебні, лежить за межами суб'єкта як світ матеріальних речей. Природа, зазначає Потебня, не залежить від суб'єкта, вона є причиною самої себе. «Причина явищ, — пише він, — субстанційна»[3]; субстанцію Потебня розглядав як «річ саму по собі», тобто як щось протилежне суб'єктові. Таким чином, основу явищ навколишнього світу становлять речі самі по собі, що мають об'єктивний, незалежний від пізнання і, в цьому розумінні, субстанційний характер. Суб'єктивне ж, у протилежність об'єктивному світові, з точки зору Потебні, не має субстанційного характеру, а визначається зовнішньою природою як джерелом всього існуючого.

Духовне життя, згідно з поглядами Потебні, не самостійне, не автономне, а визначається зовнішніми впливами на органи відчуття людини. Усе психічне життя визначається, стверджує Потебня, «рефлексією», впливом зовнішнього світу. «Не можна собі уявити, — підкреслює він, — таких дій душі, які б не були викликані зовнішніми умовами»[4].

---

[1] А. А. Потебня, Из лекций по теории словесности, стор. 133.

[2] Там же.

[3] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, стор. 407.

[4] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 105.

Доводячи залежність психіки людини від впливу зовнішнього середовища, Потебня вказує: «При безпосередньому сприйманні чуттєвих вражень свідомість обмежена тільки властивостями зовнішніх збуджень і самих органів» [1]. За Потебнею, відчуття — не наслідок діяльності душі або суб'єкта взагалі, а підсумок впливів зовнішнього світу на органи відчуття людини.

Зовнішнє середовище зумовлює не тільки відчуття людини, а й абстрактні поняття. Навіть у своїх фантазіях, міфологічних образах і мріях, зазначав Потебня, свідомість людини не вільна від дійсності. Хай, — писав він, — Боян «Слова о полку Ігоревім» є міф, хай Гомер буде міф, але такі міфи не можуть утворюватись без відповідної дійсності, як неможливий міф про сонячну колісницю у людей, що не знають колісниці.

Проте матеріалістично вирішуючи питання про об'єктивне джерело пізнання, Потебня робить серйозні помилки суб'єктивно-ідеалістичного характеру в питанні про зворотне відношення цього емпірично зумовленого пізнання до свого об'єктивного предмету, природи. Потебня відчував недоліки домарксівського матеріалізму, його споглядальність, нездатність зрозуміти активність свідомості. Метафізична концепція наслідування природи не задовольняла Потебню так само, як і ідеалістична точка зору ототожнення матеріального з ідеальним.

Але, не володіючи матеріалістичною діалектикою, не розуміючи ролі суспільно-історичної практики в пізнанні, О. О. Потебня переоцінював активність пізнання. «...Думка, — писав Потебня, — все одно художня чи наукова, так само не може бути тотожною з дійсністю, як спирт і цукор з зерном, картоплею і буряками» [2]. Отже він вважав, що людська думка дуже видозмінює предмет і створює копію його, яка так відрізняється від предмета, як спирт від картоплі.

Суть, принцип цієї видозміни полягає, на думку Потебні, в тому, що людина, сприймаючи об'єктивні дані природи, відображає їх у пізнанні «по образу і подобію своєму» і тим самим створює продукт мислення, відмінний від об'єкта. Звідси помилкове твердження Потебні про те, що «в широкому і разом з тим точному розумінні, весь здобуток думки суб'єктивний, тобто хоч і зумовлений зовнішнім світом, але є продуктом особистої творчості» [3]. Ця помилка пов'язана також з нерозумінням ученим складності процесу пізнання і співвідношення між відносною і абсолютною істиною.

Саме подібні висловлювання Потебні послужили основою в цілому неправомірного висновку про ідеалістичний характер поглядів Потебні. Було б однак помилковим за такі окремі ідеалістичні висловлювання поспішати зараховувати його до ідеа-

[1] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 95.

[2] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 65.

[3] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 154.

лістів. Не ці висловлення зрештою характеризують філософську систему поглядів великого мислителя. Вони становлять тільки помилки, зриви, що суперечать всім іншим його висловлюванням, які характеризують його світогляд як стихійно-матеріалістичний і стихійно-діалектичний.

На підтвердження того, що зазначене вище ідеалістичне висловлення не є провідним у світогляді Потебні, можна навести ряд доказів, зокрема його твердження про те, що «**наш власний світоляд є вірний знімок з дійсного світу**» (підкреслення наше. — *Д. О.*). Він вказував, що «загальне родове поняття, ідея є образ явища»[1]. Отже, вчений розглядав зміст знань людини як відображення явищ і процесів об'єктивного, матеріального світу.

Відображенням природи, з точки зору Потебні, є і мистецтво, але це відображення не пряме, а опосередковане. «Мистецтво, — пише він, — має своїм предметом природу в найширшому розумінні цього слова, але воно є не безпосереднім відображенням природи в душі, а відомою видозміною цього відображення»[2], бо «художня творчість, залишаючись цілком вірною природі, розкладає її явища, так що ...кожний окремий твір пропускає багато не необхідних рис предмета, наявних у дійсності»[3].

Пізнання в цілому як наукове, так і художнє, пише Потебня, має своїм завданням найбільш точно відобразити дійсність: «Вчений, що відкриває нове, — підкреслював Потебня, — не вірить, не вигадує, а спостерігає і повідомляє свої спостереження якнайточніше. Подібно до цього і міфічний образ — не вигадка, не свідомо-довільна комбінація даних, що є в голові, а таке їх сполучення, яке здавалося найбільш відповідним з дійсністю»[4].

Відстоюючи принципову пізнаванність явищ, Потебня виступав з критикою вчення Л. М. Толстого про безсилля розуму і науки в пізнанні об'єктивного світу. Аналізуючи філософські принципи толстовства, він писав: «Вся філософія автора «Війни і миру» основана на незаперечному положенні, що явище невичерпне для пізнання і що через це ніколи пояснення явища не може бути тотожним з самим явищем. Але звідси випливає для автора несправедливе (дивлячись з боку) презирство до розумування («умствования»), до теорії й практичної діяльності, керованої теорією; це презирство несправедливе...», бо Толстой вважає, що «...повне пізнання неможливе, а неповне мізерне»[5].

---

[1] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 494.

[2] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 143.

[3] Там же.

[4] А. А. Потебня, О доле и сродных с нею существах, М., 1867, стор. 13.

[5] А. А. Потебня, Черновые заметки о Л. Н. Толстом и Достоевском, Вопросы теории и психологии творчества, т. V, стор. 263.

Розуміючи пізнання як відображення матеріального світу, Потебня критикує ідеалістичне вчення, що виводить світ з «чистої думки», з волі чи бажання індивідума. «Ми не можемо собі уявити створеного з нічого, — писав Потебня. — Все те, що людина робить, є перетворенням існуючого»[1].

У праці «Із записок з теорії словесності» О. О. Потебня, захищаючи матеріалізм, указував: «Життя тіла полягає у відображенні і рефлексії поштовхів, одержуваних ним ззовні. Чим складніше й об'єднаніше тіло, тим більше перетворюється в ньому зовнішній імпульс. І життя людини, найбільш складного з відомих нам організмів, вичерпується рефлексією. Тільки здається, що людина сама по собі може бути джерелом своєї діяльності» [2]. «...Навіть самосвідомість і свобода волі, — підкреслював учений, — явища залежні і невільні» [3].

Критикуючи суб'єктивний ідеалізм, Потебня вказував, що ця філософія не має нічого спільного з наукою, вона пов'язана з уявленнями первісного дикуна, який вважав, що магічними діями можна змінити світ. Так, бачачи зв'язок суб'єктивного ідеалізму з первісною релігією, він писав: «...Ми від народних вірувань у душі перейдемо до вчення філософів про (суб'єктивні) образи як причини речей»[4].

О. О. Потебня піддавав критиці не лише суб'єктивний, але й об'єктивний ідеалізм і релігію. Найбільш цінною рисою цієї критики було те, що він одним з перших в історії філософської думки на Україні пов'язав критику ідеалізму з боротьбою проти націоналізму, показав ідеалістичну основу націоналістичних концепцій. Так, викриваючи українських націоналістів, вчений писав з приводу їх ідеології: «Із значно більшою підставою їм (націоналістам.— *Д. О.*) можна дорікати за теологічну точку зору на історію, як на звершення покликання, розвиток готових задатків або як втілення наперед готової ідеї»[5].

Критикуючи ідеалізм, Потебня викривав філософські висновки німецького мовознавця Беккера. Навівши приклади його об'єктивно-ідеалістичних тверджень про необхідність і свободу в природі, Потебня писав: «Вже із сказаного можна бачити, в чому головна помилка Беккера. Він приймає явища природи за втілення їх ідеї, що є не чим іншим, як «безплідним формалізмом» [6].

Об'єктивний, так само і суб'єктивний ідеалізм, підкреслював Потебня, виходить з релігійних уявлень первісної людини.

---

[1] А. А. Потебня, Из лекций по теории словесности, стор. 129.
[2] Там же, стор. 643—644 (підкреслення наше. — *Д. О.*).
[3] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 106.
[4] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 487.
[5] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 197—198.
[6] Там же, стор. 11.

У зв'язку з цим, маючи на увазі французьких матеріалістів XVIII ст., він писав: «Схожість між ідеями Платона і поглядами первісними помічено ще в 18 ст. й раніше» [1].

Потебня виступав також з різкою критикою кантівського апріоризму. Так, викриваючи пустоту кантівського розуміння «чистого розуму», він виступив проти апріоризму професора Київського університету Н. Я. Грота, доводячи, що твердження про позадослідне походження істин розуму, аксіом суперечить історії пізнання, яке лише поступово переходить від предметного сприйняття світу до абстрактно-теоретичного мислення. Апріоризм, пише Потебня, вчить, що математичні істини створюються «не шляхом спостереження і узагальнення, а чистим мисленням, шляхом інтелектуального споглядання відношень просторових і часових (Н. Грот в «Вопросах философии и психологии», II, 120); але коли мова рахує лише до трьох або якщо, маючи й більш досконале числення, вона дає можливість уявляти число лише річчю, то $2 \times 2 = 4$ в розумінні групування абстрактних одиниць в ній неможливе» [2], тобто тут ні про яку «чисту», позадослідну математику не може бути й мови.

На протилежність ідеалістичній абсолютизації абстрактного мислення як апріорного, начебто даного від бога апарату пізнання, Потебня вказує, що здатність до абстракції є продуктом історії пізнання об'єктивного світу. «Ми думаємо, — писав він, — що здатність до абстрактного мислення (тобто до мислення відношень окремо від речей, як в математиці, або разом з речами і явищами, але так, що кожного разу ми можемо відокремити відношення, як загальне від явища, як часткового, як в ar ator), що така здатність набувається народами поступово і, виходить, колись була відсутньою»[3].

Однією з заслуг Потебні є критика формалізму. Він доводив, що «форма не є щось цілком відокремлене від змісту, а відноситься до нього органічно, як форма кристалу, рослини, тварини до процесів, які їх утворили» [4].

Критикуючи формалізм у мовознавстві, Потебня вперше в історії лінгвістичної науки висунув важливе положення про те, що «Граматична форма є елемент значення слова і однорідна з його речовим значенням» [5]. «Нема форми, — писав він, — присутність і функція якої впізнавались би інакше, як за змістом, тобто за зв'язком з іншими словами і формами у мовленні і в мові» [6].

Потебня не тільки виявив матеріалістичне розуміння форми, а й показав перехід форми в зміст і навпаки — змісту у форму.

---

[1] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 490.
[2] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, стор. 6.
[3] Там же.
[4] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 108.
[5] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, стор. 29.
[6] Там же, стор. 36.

О. О. Потебня одним з перших у Росії глибоко дослідив проблему зв'язку мови і мислення. «Категорії нашої мови..., — писав він, — тісно пов'язані з нашою думкою...» [1]. Все, що відбувається в мові, «може бути зрозумілим лише як наслідок ускладнення думки» [2]. Разом з тим він указував, що і думка неможлива без мови. «Мова, — зазначав він, — є також форма думки, але така, яка ні в чому, крім мови, не зустрічається» [3]; «...у мові людина об'єктивізує свою думку і, завдяки цьому, має можливість затримувати біля себе і піддавати обробці цю думку» [4].

Мислення, писав він, можливе лише на базі слова. І якщо глухонімі не користуються мовою, то «не слід, проте, забувати, що вміння думати по-людськи, але без слів, дається лише словом і що глухонімий без тих, що говорять, або без навчання вчителями, які говорять, вік залишався б майже твариною» [5]. «Слово, — вказував Потебня, — є засіб утворення поняття» [6].

Велику роль відіграли матеріалістичні погляди Потебні в галузі фольклористики. Однією з дуже цінних його думок є положення про реалістичну основу художніх образів і символів у фольклорі.

Матеріалістичні погляди О. О. Потебні проявилися також і в його атеїзмі. Він прямо протиставляв релігії природничонаукове пояснення світу, вказував на реакційну суть релігії. Процес розвитку матеріального і духовного світів, підкреслював вчений, виключає будь-яку можливість надприродного втручання. Наприклад, про розвиток мов Потебня писав, що «повільність і правильність, з якою він відбувається, вказує на те, що шукати для нього містичного пояснення було б так само недоречно, як напр., для змін земної кори або атмосфери» [7].

З цих позицій Потебня критикує теорію божественного походження мови. Він викриває обскурантизм біблії, зокрема її заперечення поступового розвитку природи і суспільства. Для науки, писав учений, не підходить взагалі думка Екклезіаста. «Що було, те й буде; і що робилося, те й буде робитися, і немає нічого нового під сонцем» [8]. На відміну від релігії, писав

---

[1] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, М., 1958, стор. 22.
[2] Там же, стор. 52.
[3] Там же, стор. 63.
[4] А. А. Потебня, Из лекций по теории словесности, стор. 133.
[5] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 121.
[6] Там же, стор. 125.
[7] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 9.
[8] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, Х., 1888, стор. 77.

Потебня, «ми думаємо, що під сонцем усе нове і не буває повторення подій» [1].

Вчений говорив про шкідливий вплив релігії, зокрема християнства, на суспільний прогрес. Бог, з точки зору Потебні, — це фантастична вигадка, яка нічого спільного не має з об'єктивною природою речей. Уявлення про бога як людиноподібного творця природи, пише він, базується на пережитках міфологічної свідомості. Загальна суть цих висловлювань про бога полягає в тому, що «міфічна, на наш погляд, істота викликає певну дію в природі» [2].

Бог, з точки зору Потебні, — це продукт людської фантазії, що звеличила в уявленні про божество свої власні пристрасті і пороки. Викриваючи в зв'язку з цим релігійний фанатизм, Потебня зазначав, що люди «колись спалювали і катували на користь релігії, на догоду богові, не думаючи, що жорстоке божество, яке вимагало крові, було лише їх власним (говорячи міфологічно) жорстоким серцем» [3].

Поняття про бога, вказує Потебня, історично складається з возвеличення необхідних для людини благ, а потім і приватної власності. Про це свідчить історія мови. Слово «бог», роз'яснює вчений, походить від санскритського «σhаг», в значенні «частина», «наділ», тобто той, що володіє багатством, щастям. Таке ж саме позначення бога на верхньолужицькому наріччі — «означає «щастя», «маєток», «багатство», зокрема... «хліб» [4]. Не випадково слово «багатство» походить від терміна «бог», а слово «бідність» бере початок від староруського «небог», «убог», тобто убогий. Слово «бог», — продовжує Потебня, — могло означати не тільки частину, як наділ, але — «того, що наділяє», з чого легко могло розвинутись значення верховного давателя благ» [5].

О. О. Потебня близько підійшов до вірного розуміння релігії як фантастичного відображення земних відношень.

Засуджуючи релігію як антинаукову ідеологію, Потебня піддавав критиці положення християнства, зокрема його вчення про однобожжя і людиноподібність бога. Потебня відзначив, що «всяке позитивне дослідження, що розрізняє міфологічні явища, знаходить в їх основі фетишизм, який прямо суперечить припущенню про однобожжя як початок міфології» [6]. «Відомо, — писав він, — що зооморфізм передує антропоморфізму» [7].

Найважливішою рисою атеїстичних поглядів О. О. Потебні

---

[1] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 195.

[2] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, стор. 408.

[3] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 400.

[4] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, стор. 654.

[5] Там же.

[6] А. А. Потебня, О доле и сродных с нею существах, стор. 35.

[7] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 610.

є викриття реакційної суті релігії, її ворожості інтересам народу. З цього випливає й різка критика християнських ідеалів Толстого і Достоєвського.

Проте слід відзначити, що обмеженість філософських поглядів вченого не дозволила йому до кінця побачити класові корені релігії. Виникнення та існування релігії він пояснював головним чином теоретико-пізнавальними, а не соціальними причинами.

Велике місце в працях Потебні займає стихійна, неусвідомлена діалектика. Цікаво відзначити, що природу і суспільство вчений розглядав у розвитку. Як зовнішня природа, — писав він, — має свою історію, так і духовний світ «подібно до всього існуючого, має свою історію» [1]. У зв'язку з цим учений підкреслював, що процес пізнання має історичний характер: «Всяке пізнання по суті історичне і має для нас значення лише у відношенні до майбутнього» [2].

Потебня вважав, що від кожної науки треба вимагати історичного підходу до об'єктів вивчення і досягнення науки оцінювати з історичної точки зору. «Таким чином, по суті історичні і такі науки, які не мають імені історії» [3], — писав учений.

Визнаючи всезагальність розвитку, Потебня разом з цим трактував його не в метафізичному плані, як рух по колу, а розглядав як поступальний процес, як рух від нижчого до вищого, як процес, підпорядкований закону прогресу.

Як уже зазначалося, Потебня застосував принцип розвитку і до мовознавства, до теорії і історії мови. «Мова, — писав він, — перебуває в постійному розвитку, і ніщо в ній не повинно розглядатися як щось нерухоме» [4].

При цьому учений підкреслював, що розвиток мови являє собою якісний процес становлення нового; «...заміна простої форми складною, — писав він, — не є тільки латка на старий одяг, а створення нової форми думки» [5].

Цікаво зазначити, що Потебня розглядає розвиток як процес боротьби суперечностей, як заміну старого новим, як рух від простого до складного, як процес роздвоєння єдиного. Особливо чітко ця діалектична концепція розвитку виявляється в його інтерпретації історії мови і мислення. Так, аналізуючи історію речення, він показує її з погляду роздвоєння єдиного цілого на протилежності. Спочатку «речення містило в собі менше єдності, заснованої на протилежності головних членів, ніж сучасне» [6].

---

[1] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 110.
[2] Там же, стор. 25.
[3] Там же, стор. 642.
[4] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. IV, стор. 76.
[5] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, М., 1958, стор. 66.
[6] Там же, стор. 89.

Вся історія мови, вважав Потебня, і полягає у прояві і розмежуванні протилежностей з первісної єдності. «Мова намагається знищити утворення, середні між реченням і членом речення, і збільшити таким чином протилежність цих категорій» [1]. Процес розмежування протилежностей Потебня відносив не лише до історії мови, але й до природи, вказуючи на її поступовий розвиток від простого до складного.

Розвиток, підкреслював він, тісно пов'язаний з боротьбою протилежностей, з наявністю двох взаємовиключаючих тенденцій до відмирання і народження. Вчений говорить про існування «закону природи, за яким смерть є початком життя» [2] і з цієї точки зору критикує метафізичний погляд, за яким вмирання будь-яких явищ є тільки «смерть і більш нічого» [3]. Всяке знищення старого, вважав він, є актом народження нового. Так, наприклад, «...у живих мовах руйнування старого є разом з тим створення нового» [4]. Вказуючи на зв'язок протилежностей, їх взаємну зумовленість, Потебня писав: «Якщо смерть є лише смерть, то з неї не може вийти життя» [5]. «Де немає ненависті, там немає любові» [6].

Протилежності, на погляд Потебні, не лише єдині, але й здатні переходити одна в одну. Те, що раніше було прогресивним, може з часом, перейшовши в свою протилежність, стати регресивним: «... Те, що необхідне для успіхів людської думки, є потім перешкодою для дальшого її розвитку» [7].

Перехід протилежностей Потебня ілюструє і на прикладі взаємодії форми і змісту. «Форма і зміст — поняття відносні: **B**, яке було змістом відносно до своєї форми **A**, може бути формою по відношенню до нового змісту, який ми назвемо **C**; кут $<$, повернутий вершиною вліво, є певний зміст, що має свою форму, своє накреслення (напр., кут може бути гострим, тупим, прямим); але цей зміст, у свою чергу, є формою, у якій математика виражає одне з своїх понять» [8].

О. О. Потебня визнавав також загальний взаємозв'язок і взаємозалежність явищ у світі. Якщо Гегель, в свій час відстоюючи цей погляд, висунув афоризм: «Знищіть один атом, і ви знищите весь світ» (в тому розумінні, що не можна зруйнувати жоден елемент природи, не зачепивши всю систему взаємозв'язку явищ), то О. О. Потебня формулював аналогічну думку,

---

[1] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, Х., 1888, стор. 220.
[2] Там же, стор. 54.
[3] Там же.
[4] Там же, стор. 534.
[5] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 601.
[6] Там же, стор. 113.
[7] А. А. Потебня, Из лекций по теории словесности, стор. 3.
[8] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 138.

вдаючись до образної гіперболи: «лист, що упав з дерева, сколихнув всесвіт»[1].

О. О. Потебня дотримувався того погляду, що між явищами суспільного життя існує загальний зв'язок: «Взагалі повинен бути зв'язок між явищами суспільного життя»[2].

Доводячи загальний взаємозв'язок і взаємозалежність явищ у природі і суспільстві, Потебня відстоює суворий детермінізм: «Що було, те було і не статися не могло за даних умов; але питання в тому, чи точно ці умови всезагальні і незмінні»[3].

Проте у діалектичних поглядах Потебні були недоліки. До них слід віднести переоцінку поступовості, еволюційності в процесі розвитку, нерозуміння стрибків при переході від однієї якості до іншої. Так, Потебня стверджує, що зміни за «загальним законом природи і людського життя можуть відбутися лише поступово»[4].

Цінним в діалектичних поглядах Потебні є також його захист тези про нерозривність, діалектичну єдність теорії і практики. «Практика і теорія (в широкому розумінні), — писав він, — сторони, що розрізняються лише думкою, а в дійсності тісно пов'язані. Перша (практика) сама по собі була б недостатньою для продовження діяльності, бо не давала б можливості змінити її при зміні умов. Виключна практичність, якби була можливою, була б смертю людства. Напр., для чого була б виучка волів, виготовлення плуга і запаси насіння, коли б людина не знала і не сповіщала іншим, що, коли і як з ними робити? Те ж і щодо виключної теоретичності»[5].

Практика містить у собі теорію, підкреслював Потебня, а дійсна теорія — практична: «Все, що входить у теорію, хоч би й не мало видимого зв'язку з виробництвом речей, є практичним у тому розумінні, що воно змінює виробника»[6]. «...Нема такого пізнання (якщо воно вірне), яке раніше чи пізніше не могло б бути спрямоване на поліпшення людського життя»[7].

Видатний вчений, проводячи ідею єдності теорії і практики, науки і життя, наукового і народного мислення, вказував, що критерій істини визначається погодженням знань з реальним життям, з усією сумою спостережень науки. «Що ж до критерію, мірки істинності або неістинності, — пише він, — то істин-

---

[1] Див. О. Ветухов, Зернятка спогадів про О. О. Потебню, «Науковий збірник Харк. наук.-дослідн. кафедри історії укр. культури», ч. 2—3, 1926, стор. 269.

[2] М. Халанский, Материалы для биографии А. А. Потебни, «Сборник Харьк. ист.-филолог. общества», т. XVIII, X., 1909, стор. 17.

[3] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 127.

[4] Там же, стор. 138.

[5] Там же, стор. 1.

[6] Там же, стор. 2.

[7] Там же, стор. 641.

не саме те, що узгоджується із сукупністю доступних нашому спостереженню даних»[1].

Початковим пунктом людського пізнання Потебня вважав відчуття зовнішнього світу, розвиваючи глибоку діалектичну думку про пізнання як процес підняття від одиничного до особливого і загального: «Як тепер вірний хід думки полягає в піднятті від окремого до загального, а потім, на основі цього процесу, і в зворотному русі, так було і завжди»[2].

Проводячи діалектичну тезу про єдність одиничного і загального, Потебня (і в цьому одна із його заслуг) зумів усвідомити найважливіший принцип діалектичної логіки — взаємозв'язок між абстрактним і конкретним. «...Можна, — вказував він, — створювати і порівняно конкретне за допомогою значень порівняно абстрагованих, а не тільки навпаки»[3].

В утворенні загального, абстрактного, в переході від чуттєвого до раціонального важливу роль відіграє, з точки зору О. О. Потебні, мова, слово.

Великого значення в процесі пізнання Потебня надавав аналізові і синтезу: «...Діяльність людської думки розпадається на два прийоми, що постійно змінюють один одного: на побудову узагальнення з частковостей і на розкладення цього узагальнення знову на частковості»[4]. При цьому, аналітичні і синтетичні операції думки, підкреслював вчений, тісно пов'язані між собою.

Ряд цікавих філософських думок висловив Потебня з питань соціології. Як уже зазначалося, він визнавав визначальну роль суспільства у розвитку мови і психіки, висловлював глибоку здогадку про знаряддя праці як штучні органи людини. Розвиваючи свою думку про знаряддя праці як штучні органи людини, Потебня вказував, що завдяки успіхам промисловості людина може «створювати собі штучне середовище, більш сприятливе для життя, ніж будь-яке з даних природою»[5]. Це штучне середовище, створене виробництвом, і лежить, на думку Потебні, в основі всього життя людини. Життя людини пов'язане з виробництвом і громадським вихованням, бо тільки до цих факторів зводиться вся діяльність людини. «Ця діяльність спрямована або а) переважно на виробництво (тобто власне видозмінення, пристосування і знищення) речей: їжі, одягу, житла і того, що побічно до них відноситься, як, напр., засоби пересування, полювання, війна; або б) переважно до видозміни

---

[1] А. А. Потебня, Из лекций по теории словесности, стор. 30.

[2] А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, Х., 1888, стор. 24.

[3] Там же, стор. 43.

[4] А. А. Потебня, Из лекций по теории словесности, стор. 73.

[5] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, стор. 176.

самого виробництва, тобто спочатку — виробника, людини (діяльність вихователя)» [1].

Поряд з визнанням соціально-економічних основ людської діяльності Потебня визнавав і об'єктивний, незалежний від волі людей, поділ суспільства на класи, боротьба яких, на його думку, визначає кожний даний момент сучасної історії. «Під сучасним станом, — пише Потебня, — розуміється: природний (а не урядом лише встановлений) поділ народу на класи, взаємини між класами, їх права, звичаї, ступінь релігійного, художнього, наукового, політичного розвитку. Історія повинна показувати ті ж сторони життя в їх русі, як прогресії, що зростають або зменшуються, з яких буде видно, куди саме іде народ, чого хоче» [2].

Визнаючи класовий поділ суспільства і його визначальну роль в історії, Потебня аналізує класові антагонізми, підкреслює, що на їх базі виникає суперечність між містом і селом, багатством і бідністю, розумовою і фізичною працею. Проте таке становище, зауважує Потебня, було не завжди, воно — продукт історії. Суспільство, пише Потебня, існувало і до «його поділу на класи» [3].

Це був період первісного суспільства, коли мала місце відносна свобода людей, «тобто не стільки повна відсутність гноблення, скільки гніт, не вдосконалений засобами цивілізації», коли існував рівномірний розподіл достатку, загальна бідність (порівняно з країнами більш цивілізованими), коли був «...рівномірний за якістю і кількістю розподіл праці і талантів» [4]. Все це, вказує Потебня, зникло з виникненням класів. Проте таке становище він вважає нетерпимим. Воно не лише гальмує прогрес суспільства, але й сковує сили науки, пригнічує свободу усякої творчості.

Визнаючи соціально-економічну зумовленість суспільного розвитку, Потебня високо підносив роль народу в історії і розумів роль особи в історії. У цьому зв'язку він критикував фаталізм Л. М. Толстого. Заперечуючи концепцію Толстого про даремність і неможливість активного впливу людини на життя, Потебня вказував, що особа відіграє певну роль в історії. Інакше, — пише він, — історія перестала б носити людський характер і перетворилась би в теологію.

Аналізуючи роль суб'єктивного фактора в історії, Потебня дуже близько підійшов до правильного розуміння взаємовідносин особи і народу. «Відокремлення особи без відокремлення народності, — пише він, — не існує» [5].

---

[1] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 1.

[2] А. А. Потебня, Письма к И. Е. Беликову, Сборник Харьк. истор.-филолог. об-ва, т. XVIII, Х., 1909, стор. 26. (підкреслення наше. — *Д. О.*).

[3] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 138.

[4] Там же, стор. 141.

[5] Там же, стор. 113.

Критикуючи ідеалістичну концепцію «героя і натовпу», Потебня вказував, що «вибрані існують для середовища, з якого вибрані» [1].

Викриваючи українських націоналістів, що протиставляли український народ іншим націям, Потебня викриває ту точку зору, за якою «своєрідність народності перебуває у прямому відношенні з ступенем її відчуждення від інших і в зворотному до ступеня цивілізації» [2]. Народність, підкреслював він, — це лише питання форми загальнолюдського змісту. Причому, це форма історична і рано чи пізно зникне. «...Можна припустити, — писав Потебня, — що рано чи пізно, припустимо через кілька тисяч років, народи зіллються в одну загальнолюдську народність» [3]. Пропагуючи необхідність інтернаціональної єдності всіх народів, Потебня вказував: «Для існування людини потрібні інші люди, для народності інші народності» [4].

Проте висловлюючи матеріалістичні погляди з ряду принципових соціологічних питань, Потебня в цілому у поглядах на суспільство залишався ідеалістом. Він, наприклад, переоцінював роль науки і мови в історії; вважав, що прірва між панівними і пригнобленими класами до певної міри виникла під «впливом письменності, школи і науки, які зумовлюють можливість зосередженого нерівномірного й одностороннього розвитку осіб» [5].

Незважаючи на непослідовність матеріалістичних поглядів і ідеалістичні збочення О. О. Потебні, його праці відіграли визначну роль не тільки в мовознавстві, а й у розвитку філософської думки на Україні другої половини XIX ст.

---

[1] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 117.

[2] А. А. Потебня, Мысль и язык, Полное собрание сочинений, т. I, изд. 5, Х., 1926, стор. 175.

[3] Там же, стор. 176.

[4] А. А. Потебня, Рецензия на сборник Головацкого Я. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». Приложение к XXXVII тому «Записок имп. Академии наук», № 4, СПб.; М., 1880, стор. 93.

[5] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, стор. 140—141.

З НЕОПУБЛІКОВАНИХ І МАЛОВІДОМИХ ПРАЦЬ О. О. ПОТЕБНІ

ВСТУПИТЕЛЬНАЯ ЛЕКЦИЯ К ИСТОРИЧЕСКОЙ ГРАММАТИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА[1]

В России настроение скорее неблагоприятное для языкознания, чем наоборот. Разнообразие этнографического состава государства недостаточно для возбуждения научных стремлений. Ср[авним] с одной стороны Германию, с др[угой] Россию. В одной Европ[ейской] России... а) кроме господствующего по числу многонаречного русского племени, есть из слав[ян] поляки и болгары; из др[угих] индоевропейских западных б) литовцы и латыши, в) немцы и шведы, г) гумыны, д) греки; из индоевропейских восточных е) от 4 до 5 племен иранской отрасли; из малоисследованных, ж) грузины с подразделениями, з) около 10 заволж[ских] племен; из семитов и) евреи в двух разновидностях, хотя и не говорящие семитич[еским] яз[ыком], но читающие на нем; к) не менее 11 финских племен; л) около 6 тюркских, татарских и м) одно монгольское. Сюда присоединить еще Сибирь и среднеазиатские владения. Тем не менее языкознание здесь не процветает. Напр[имер], несмотря на теоретич[ескую] и практическую важность литовск[ого] и латыш[ского] яз[ыков] и несмотря на то, что все латыши и огромное большинство литовцев в России, почти все, сделанное для изуч[ения] этих яз[ыков], написано по-немецки. Общество б[ыло] равнодушно, правительство даже воздвигало препятствия.

Самое теоретич[еское] изучение русского яз[ыка] в значит[ельной] степени спорадично и случайно: Ломоносов — физик, химик и металлург, Даль — медик, Максимович — ботаник. Филологи по образованию и ремеслу посвящали языкознанию

---

[1] Уривок. У рукописі заголовок написано не рукою О. О. Потебні.

Тут і далі у квадратних дужках розкрито скорочені слова, у ламаних відновлено закреслення О. О. Потебні.

Крапками позначено пропуски там, де не вдалося прочитати фотокопії рукопису.

Орфографію і пунктуацію приведено у відповідність до норм сучасного правопису.

только часть своей деятельности, а другую, большую — археологии, истории, л[итерату]ре. Русских насчитывают ок[оло] 55 миллионов. Сербов, хорватов и словенцев вместе — вдесятеро меньше. М[е]жду тем в настоящее вр[емя] у словенцев есть Миклошич, у сербов — Даничич, у хорватов — Ягич.

Согласно с этим у русских д[олж]но бы быть ч[елове]к тридцать крупных славистов; но наберется ли их три — это еще вопрос. По крайней мере в Академии наук из занимающихся славян[скими] яз[ыками] русских двое (Греч и Буслаев), 3-й — Ягич — хорват.

Слишком большое преобладание в более именитой и обеспеченной части общества хлебных интересов, практического материализма, который, как известно, распределяет, между прочим, студентов по факультетам. Конечно, не без исключений. Надо думать, что это явление временное, остаток Митрофана Простакова, осужденный на умаление, а не на возрастание.

Число низших и средних школ растет, хотя и несоразмерно потребностям. Как ни тесно в них школьное помещ[ение], как ни дурен воздух, как, быть может, ни неудовлетворительно преподавание, однако они переполняются больше и больше. И во всех их частью исходною точкою, частью средоточием служит языкознание, в частности не практич[еское] только, но и теоретич[еское] изучение отечеств[енного] яз[ыка].

Или это только предрассудок? Но нечто навязанное обществу извне — изменение системы образования м[оже]т изменить количественное и качественное отнош[ение] древних и новых, иностранного и отечественного, может иначе распределить другие, т[ак] наз[ываемые] реальные примеры преподавания, но, мне кажется, не ослабит, а усилит срединность и основность препод[авания] отеч[ественного] языка.

Стало быть, жизнь усилит спрос на высшее университет[ское] теоретич[еское] языкознание, ибо вряд ли м[о]ж[ет] б[ыть] сомнение, что теории, вырабатываемые наверху, рано или поздно спускаются донизу, даже до первоначального обучения грамоте. Эти теории даже и теперь можно заметить и в букварях, хотя в то же время недоброкачественность и устарелость этих теорий, незнакомство авторов с тем, что прямо и косвенно делается для русского языка иностранными учеными, бросаются в глаза в большом количестве новых учебников русского языка.

Важность языкознания в элементар[ном] (низшем и среднем) обучении никак не может б[ыть] названа предрассудком, т. е. тем, что в пословице: «була правда, та заржавіла». В средние века на западе весь круг тогдашних наук подчинялся богословию. Т[ак] наз[ываемые] notes littéraires, в том числе и грамматики, были ancillae theologiae. Так было и у нас и отчасти осталось в простом народе, где обучение грам[оте] (состоящее, м[е]жду прочим, в анализе звуков речи) имеет целью часословец и псалтырь. Во времена Возрождения в конце XV и в XVI в.

считалось достойным только изучение яз[ыков] греч[еского] и латин[ского], ради усвоения сокровищ античной цивилизации (как смотрят нек[ото]рые классич[еские] филол[оги] и доныне) и еврейского ради библии. Стало быть, знач[ение] языкоз[нания] было опять только подчиненным. Стало быть, срединность языкознания в преподав[ании] м[о]ж[ет] б[ыть] или новою истиною, или новым заблуждением, но не предрассудком.

Истина ли это, или заблуждение? *Ч[елове]к стремится к познанию природы и к пользованию ею самою.* Познание — 1-е, *применение* — 2-е. Самая область познания — не науки чистые или основные, а прикладные, состоящие в систематизации применения первых к частным целям деятельности. Успехи человеческого развития выражаются в сознании, что чистая наука, познание сущего без всякой утилитарной цели способно удовлетворить человека, как и удовольствие, доставляемое искусством, но что нет такого познания (если оно верно), которое рано или поздно не могло бы б[ыть] направлено к улучшению человеческой жизни.

Обширное понятие природы исчерпывает собою все познаваемое. Сверхъестественное, совершающееся не по законам природы, если бы существовало, не было бы доступно познанию и не входило бы в круг наук: с этой точки все науки без исключения — естественные.

Природа заключает в себе ч[елове]ка и все окружающее его. Отсюда разделение наук на гуманитарные и естественные в более тесном смысле, разделение приблизительное, т. к. некоторые части обоих отделов тесно связаны между собою, стоят на меже этих отделов. Нет резкого скачка от того, что не есть человек, к человеку.

Будет ли человек наблюдать за своею личною жизнью или за жизнью своего племени, во всяком случае настоящее становится доступным наблюдению, лишь когда оно отодвинулось в прошедшее, стало следом. Т[аким] о[бразом], все науки о ч[елове]ке сводятся к изучению прошедшего, к истории языка, искусства, науки, религии, права, быта, политич[еских] учреждений.

Всякое наблюдение данного момента вызывает наблюдение предшествующего и вытягивается в нить истории; нити сплетаются в постоянно возобновляемую ткань жизни. Т[аким] о[бразом], в сущности историчны и те науки, которые не носят имени истории, напр. психология д[олж]на стремиться б[ыть] историей возникновения душевных явлений в пределах личной, племенной, народной жизни.

Языкознание при расширении круга наблюдений из описания состояния языка стремится перейти в историю.

Положение языкознания в ряду гуманитарных наук выясняется соображением: мы не знали ч[елове]ка до языка; он предшествует всем остальным специально человеческим деятельностям и сопровождает их. Под древнейшими развалинами Асси-

рийских и Вавилонских городов, заключающими в себе, м[е]жду прочим, целые библиотеки из дощечек обожженной глины, на коих история погибших царств, и, м[е]жду прочим, религиозные сказания, представляющиеся источником первых страниц приписываемой Моисею книги бытия; под этими развалинами находятся невыглаженные каменные орудия неизмеримо более древнего ч[елове]ка. Эти орудия встречаются и в Иране под толщей земли, на образование коих должны были пойти десятки, м[ожет] б[ыть], сотни тысяч лет. И однако мы твердо верим, что люди, заострявшие эти кремни и тупившие их на костях уже вымерших зверей и себе подобных, были существа, говорящие членораздельными звуками. Мы верим, ибо никто не встречал рода существ, создающих оружие для борьбы, но не говорящих.

Т[аким] о[бразом], если средство есть деятельность и созданное ею орудие, без которой другая деятельность и другое орудие невозможно, то язык, будем ли мы его рассматривать как деятельность или как вещь, есть средство (или орудие) всякой другой человеческой деятельности.

Если бы язык имел только свойство механич[еских] орудий, как топор, пила, шерхебель, рубанок, фуганок, то и в таком случае мы должны бы сказать, что будь языки различны, то различно должно быть и свойство условленных им деятельностей. На деле язык — больше, чем внешнее орудие, и его значение для познания и дела более сходно со значением для ч[елове]ка органа, как глаз или ухо; но как бы то ни было, ясно, что если языкознание стоит на высоте своего предмета, то по отношению ко всем гуманитарным наукам оно есть наука основная, рассматривающая элементарные условия явлений, составляющих предмет других наук этого круга. Хотя на деле языкознание и не может еще показать, как именно свойства изв[естного] языка отражаются в деятельности говорящего им народа, но и теперь он явственно стремится к этой цели, и теперь без его участия не могут решаться важнейшие историч[еские] вопросы. Иногда он не обладает еще средствами для положительного решения и не имеет их для veto относительно попытки решения без него. Между прочим, с большею вероятностью можно сказать, что первенство народов индоевропейских племен среди других племен земн[ого] шара основано на превосходстве строения языков этого племени и что причины этого первенства не могут быть выяснены без дальнейшего исследования свойств индоевропейских языков.

Т[аким] о[бразом], в Universitas litterarum словесный факультет, называвшийся так от *словесности* — belles lettres, может быть назван так с большим правом от с л о в а, или предмета основной науки этого факультета — языкознания.

Жизнь тела — в преломлении и рефлексии толчков, получаемых им извне. Чем сложнее и объединеннее тело, тем более преобразуется в нем внешний импульс. И жизнь ч[елове]ка, наибо-

лее сложного из известных нам организмов, исчерпывает[ся] рефлекс[ией]. Только кажется, что ч[е]л[ове]к сам по себе м[о]ж[ет] б[ыть] источником своей деятельности.

Одно из таких человеческих рефлексивных движений, служащих отводом, предохранительным клапаном для жизненного механизма, есть язык. В ряду че[ловече]ских деятельностей ниже языка по степени сложности и большей важности для животной жизни стоят движения, прямо направленные к устранению боли.

Постоянным признаком языка является членораздельный звук. Понятие языка исчерпывается известного рода сочетанием членораздельного звука и мысли. Звук — покров, тело, форма, связанная с ним мысль — покрываемое, душа, содержание.

Кожа может быть содрана с тела, как член[ораздельный] звук м[о]ж[ет] б[ыть] отделен от мысли: но в природе кожа существует лишь как покров животного тела; звук — лишь как форма мысли. Отсюда заключение, что та доля мысли, которая связана с членораздельным зв[уком], без него существовать не может.

Мы видим, что замысел ремесленника или художника м[о]ж[ет] выразиться только известными преобразованиями и сочетаниями вещественных форм, цветов, музыкальных звуков; но так же и то, что все это, не вмещающееся в язык, подготовляется им. Определить долю мысли без членоразд[ельного] зв[ука] невозможно, и ее влияние на другие стороны че[ловече]ской деятельности есть наиболее широкая задача языкознания. Она существовала бы и в том случае, если бы все человечество говорило одним языком. И в таком случае языкознание было бы наукой о формах, принимаемых мыслью до проявления ее в ремесле, искусстве, науке, религии, государстве, и обратно о влиянии этих проявлений на мысль, заключенную в языке. Но дело усложняется тем, что в наш век познано, что звуковое различие свидетельствует и о различии строения, что и выражено в заглавии сочинения В. Г[умбольдта], одного из первых, старавшихся разъяснить эту мысль: «Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts».

Сравнительно с этим, все остальные цели языкознания суть частные, второстепенные, уже предполагаемые главною и достигаемые мимоходом при стремлении к главной. Так, подчиненная цель — изучение чужого языка для расширения общения с людьми (употр[ебление] чужого языка не для этой цели, а для выделения себя из своего народа — цель презренная). Научное языкознание предполагает уже практич[еское] знание не только родного языка, но насколько вместимо, насколько обилие материалов не подавляет деятельность наблюдения и обобщения, и практич[еское] знание чужих. Здесь высшее языкознание сходится с элементарным преподаванием отечественного языка, ибо последнее тоже предполагает в знач[ительной] степе-

ни в ученике умение говорить на этом языке и стремиться не только к дальнейшему развитию этого умения, но и к тому, чтобы довести до сознания ученика тот путь, по которому направляется его мысль в силу того, что он говорит и думает отечественным языком. Говорит и думает, ибо по сказанному та доля мысли, которая без языка невозможна, если бы и не произносилась громко, если бы даже была усвоена молча (у глухого), есть все-таки речь. В этой мере верно называют полинезийцы мышление — речью в брюхе (М[икл].-Макл., II, 68), а стар[о]слав. книж. гадание — съкровенъ-глагол.

Польза языкознания — п[ольза] истории вообще. Круговорот жизни выраж[ается] не точкою. Жизнь не измеряется. Личность и ее положение в данном случае никогда такова прежде не была и впредь не повторится. Анекдот о лекаре, портном и сапожнике... Тем не менее, история, определяя направление событий, показывает, как ч[елове]ку плыть по их течению, заменять личные идеалы более объективными, т. е. такими, которым по указанию событий суждено осуществляться в че[ловече]стве.

Впрочем, судить не по соображениям, не сравнениями, не apriori, а на основании скопления результатов о пользе теоретич[еского] изуч[ения] языка исключительно трудно, т. к. это изучение есть дело нашего блага.

Как бы ни было, не есть ни предрассудок, ни заблуждение то, что языкознание считается основною проблемою элементар[ного] обучения. Эта его роль обусловл[ена] значением яз[ык]а.

Математич[еские] и естественные науки противополагают человека природе и образоват[ельную] силу произведений че[ловече]ского духа такой же силе предметов природы, идеализм — реализму. Но человек не противопоставляется природе, а вытекает из нее и гармонирует с нею.

Познавательная сила не прикасается непосредственно к предмету. Лицом к лицу с тою же внешней природой стоит дикарь и извлекает из нее не положения современной науки, а фетишей, богов. Поставим и нынешнего неподготовленного ч[елове]ка перед явлением природы и получим почти те же результаты: равнодушие или бессловесный страх и поклонение. (Анекд[от] о черепахе и [древней] лягушке, бьющей камни на шоссе, полющей огород, не подозреваю[щих], что камни, растения безмолвны. Они говорят только ученому).

...Между вещью и познавательною способностью всегда посредником является сумма приобретенных способностей и предание, будет ли оно случайно, или же будет систематич[ески] излагаться учителем и книгою. Стало быть, изуч[ение] внешней природы есть тоже изучение произведен[ий] че[ловече]ского духа.

Внешняя природа тоже имеет свою историю, так что и тут нет противоположности. Закон и там и здесь.

Как в отделе науки о человеке основным явл[яется] языкозн[ание], так и здесь матем[атика] — главная категория всей

величины и формы. И по отнош[ению] к математике язык есть основное явление. Было бы напрасно учить четырем правилам арифметики дикаря, в языке коего есть числительное не далее 4, а затем начинается *много*. У нас некогда много начиналось за двумя. В нашу элементарную школу поступают 6—7[-летние] дети, которые сравнительно с этими дикарями — великие математики и философы.

Главенство языкознания и математики в первонач[альном] и среднем образов[ании] основано на их основном характере по отнош[ению] к другим наукам. Оно прочно, т. е. наиболее целесообразно служит единственным входом в познание че[ловече]ской жизни и природы.

ОБЩИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И МЕСТНЫЕ НАРЕЧИЯ[1]

Наиболее выгодное для успеха знаний отношение между собиранием материалов и их научною разработкою есть такое, когда материалы не залеживаются, не остаются мертвым капиталом в ожидании большого накопления, а немедленно пускаются в оборот. Только при таком положении вещей труд собирателя может разумно направляться, правильно и неуклонно возвышаться в цене и внутреннем достоинстве. Собирание и разработка научных материалов до некоторой степени сходны с экономическим производством и потреблением: можно расширить производство в ожидании сбыта; но, чтобы не поплатиться временем и трудом, лучше соразмерять производство со спросом.

Несоразмерность научных материалов и их разработки может состоять только в преобладании первых над последнею. Строить из ничего невозможно, но было бы сознание надобности постройки и строители, а материалы, в крайности, они сами доставят, тем более, что есть такие материалы, которые могут быть добыты только строителями. Если исследователь делает ошибочные выводы из посылок, недостаточно полных не по его собственному нерадению, то и сам он прав, и науке от этого может быть только польза. Напротив, вредно откладывать работу до накопления материалов с тем, чтобы, когда их будет довольно, строить без ошибок, прямо набело. Строить набело

---

[1] Ця назва надана уривкові з не відомої досі праці О. О. Потебні. Тільки приблизно може бути встановлена дата написання роботи: очевидно, вчений працював над нею після 1866 р., тому що в ній згадується опублікована в цьому році його праця «О звуковых особенностях русских наречий». Написання роботи почалося не пізніше 1870 р. Цей висновок робимо на підставі згадки автора на початку уривка про те, що він займається доповненням названої вище праці. Як відомо, доповнене видання тієї частини праці «О звуковых особенностях русских наречий», яка має відношення до української мови, було видане у 1871 р. під назвою «Заметки о малорусском наречии». Цензура дала дозвіл на це видання ще у листопаді 1870 р.

За характером даний уривок наближається до статей О. О. Потебні «Язык и народность», «О национализме».

невозможно, накопленные материалы в работе окажутся негодными, и никогда их не будет впору для здания.

Применяя это к истории русского языка и связанным с нею этнографическим вопросам, мы не вправе сказать, что по недостатку данных не настало еще время определить границы русского языка, его внутренние деления, отношения нынешних русских говоров к прошедшему русского языка и ко внешним влияниям, наглядно изобразить на этнографической карте русского населения то, что может быть так изображено. Требования эти не были уже новы, когда высказаны г. Срезневским в «Замечаниях» лет двадцать тому назад («Замечания о материалах для географии русского языка» в «Вестнике русского географического общества», 1851, кн. I). Для выполнения их действительно только, как оказывается, еще не настало время, но не по скудости данных, а потому, что вопросы эти не возбуждают достаточного научного интереса.

В последние двадцать лет количество печатных образцов народной речи значительно увеличилось; но так как итогов им почти не подводилось, то и пробелы в них пополнялись только случайно и в самой степени их годности для изучения языка не заметно правильного возрастания. Не много наберется образцов, которые можно было считать подлинными и верными свидетельствами о современном состоянии языка, а не отвлечениями . . . . от множества драгоценных для исследователя особенностей. Сборник небольших образцов народной речи на всем географическом протяжении русского языка вышел бы теперь крайне несовершенным по количеству — качеству; но он был бы полезен в том отношении, что наглядно показал бы, о каких значительных пространствах русского языка мы или вовсе не имеем сведений, или имеем сведения неточные и недостоверные.

Я сожалею, что не приложил такого сборника к своей статье «О звуковых особенностях русских наречий» *, где приведены лишь скудные образчики некоторых малорусских говоров. Теперь, ограничиваясь дополнением части этой статьи, я прибавляю еще несколько малорусских образцов, к сожалению, тоже очень неточных.

Неясность и ошибочность понятий о цели, для которой собираются и издаются произведения устной словесности, и о языке, образцами коего они служат, много вредит достоинству изданий. Всякие исторические документы, особенно те, пользование коими требует известной подготовки, более интересуют немногих исследователей, чем массу читающей публики. Согласно с требованиями этих немногих поступают обыкновенно изда-

* В «Филологич[еских] зап[исках]» 1866 г. и вместе со статьею о полногласии в отдельном оттиске под заглавием: «Два исследов[ания] о звуках русского языка», Варшава, 1866 г. — прим. О. О. Потебнi.

тели древних письменных памятников языка, передающие эти памятники или точь-в-точь, или так, что поправки могут быть отделены от первоначального текста. И какую бы цену имело для нас, напр[имер], «Слово о полку Иг[ореве]» со стороны языка и содержания, если б оно дошло до нас не в том виде, как его могли прочитать первые исследователи, а только в переводе на современный язык?

Никто не отвергает важности произведений народной словесности, дошедших до нас не на пергаменте и бумаге, а в народной памяти; но их записыватели и издатели, даже достаточно приготовленные к этому делу, даже недюжинные, считают уместным обращаться с ними довольно произвольно. Так, напр[имер], П. А. Кулиш, издатель превосходного во многих отношениях сборника «Записки о Южной Руси», издал восемь дум, записанных им в с. Александровке Сосницкого уезда не в том виде, в каком слышал их от Андрея Шута, а в переделке на украинский говор, с удержанием лишь немногих особенностей сосницкого говора, не противных, по его мнению, слуху «степовика» («Зап[иски] о Ю[жной] Р[уси]», 8, 76). Неизвестно, записывал ли кто-либо после г. Кулиша там же и от того же лица. Быть может — никто. Если Андрей Шут, который в 1853 году был уже седым стариком, уже умер и, что возможно, унес с собою свои думы, то поверять г. Кулиша будет почти так же трудно, как первых издателей «Слова о полку Иг[ореве]». Во всяком случае, мы до сих пор не имеем порядочного образца сосницкого говора, а могли бы их иметь несколько, если бы захотел записыватель. Почему же он не захотел? Что за привилегированные люди эти степовики: в жертву их эстетическому удовольствию, которое могло бы нарушиться непривычными для них звуками (а может быть и формами и словами!) приносится подлинность памятников! Правда, украинскому или степовому говору принадлежат лучшие образцы новой малорусской письменности; но должно ли это обстоятельство обезличивать образцы других малорусских говоров? Подобно г. Кулишу, но большей частью бессознательно поступают и до сих пор многие записыватели, искажая местные особенности говоров под влиянием того, который признают за литературный язык. На вопрос о признаках малорусского наречия, или, если угодно, языка, нам отвечают: что это то наречие, в коем **і** вм<есто> **ѣ, о, е; и** вм[есто] **ы; у** в **бути; ц** мягкое, **ть** в 3 л[ице] наст[оящего] вр[емени] и пр., из чего вытекает заключение, не согласное с истиною, что говоры, в коих нет ни одного из этих признаков, или вовсе не существуют, или не суть малорусские. См. . . . . предислов[ие].

То же самое повторяется в большей сфере всего русского языка. Можно бы привести немало доказательств того, что у нас господствует смешение понятий русского литературного языка и русского языка в смысле совокупности русских говоров, что

весьма часто свойства первого теоретически переносятся на последний и, наоборот, свойства отдельных говоров несправедливо приписываются литературному языку, что из такого теоретического сумбура выводятся даже правила для практической деятельности, выдаваемые за столь непреложные, что от соблюдения их ставят в зависимость благосостояние народа и государства. Вообще литературные языки виднее, чем народные говоры. Круг всякого языка слишком обширен для ненаучной мысли, которая, с одной стороны, не заходит в прошедшее языка (напр[имер], «дал кеси» считают не русским), а с другой — о современном языке судит по привычному или по тому, что считает лучшим.

Языкознание, ценя преимущества литературного языка, не подчиняет ему народных говоров и подобно всякой науке стремится к разделению понятий, а не к их смешению.

В чем состоит важность литературного языка? <Посредством языка человек сознает и видоизменяет содержание своей мысли. Чтобы знать о существовании этой мысли, он должен извне получить указание на нее. Лучшим из таких указаний служит членораздельный звук. Таким образом, язык потому есть средство сознания, что он сам средство объективировать мысль, т. е. ставить вне себя самого ее образ, ее отражение. Как раздельный звук направляет мысль, представляя ее чем-то вещественным, так звуковые письмена закрепляют самый знак мысли, слово. По своей бо́льшей объективности письменность, как орудие сознания, как воспитательное средство, созданное мыслью для себя самой, действует с удвоенною силою сравнительно с изустным языком. Мысль, воспитываемая опытом предшествующих поколений, сохраненным письменностью в его раздельности и в его конечных выводах, усложняется и совершенствуется несравненно быстрее, чем та мысль, которая питается одним изустным преданием, весьма несовершенно сохраняющим итоги прежней умственной деятельности. Как сознательная мысль не возможна без языка, так более сложная работа этой мысли не возможна без письменности, в чем мы убеждаемся ежечасным опытом. Письмена образные и полудиакритические в большей или меньшей мере отделяют содержание мысли от языка; но такое отделение возможно только отчасти, потому что слово само по себе есть не только звук, но и известное содержание мысли, именно представление *. Поэтому такие письмена, не объективируя известной и весьма значительной доли содержания мысли, действуют вредно на саму

---

* Один признак, посредством коего вводится в сознание содержание слова.

Если б, общий ход мысли направлен был ......к отвлечению, идя к отвлечению от слова, то человечество осталось бы лишь при образных или символич<еских> письменах, но мы видим постоянное стремление к конкретности изобр[ажения] мысли — прим. О. О. Потебні.

мысль. Фонетические письмена именно потому суть совершеннейшее средство сохранения, так сказать, капитализации мысли, что следят за всеми изгибами ее формы, т. е. слова. Они заметно влияют на самую эту форму. Пишущий ими принужден разлагать не только речь на слова, но и слова на звуки. Анализ этот укрепляет в сознании данную форму слова и производит то, что в письменном языке эта форма устойчивее и прочнее, чем в языке, не имеющем письменности *. В последнем значении слова есть единственная сила, охраняющая слово от изменений; как скоро известная часть слова оказывается не существенно нужною для его значения, она подвергается различным ассимиляциям, сокращениям и опущениям звуков, потому что говорящий бессознательно стремится к сбережению мускульной силы. Письмо приучает разумно представлять звуки и сохранять их даже в тех случаях, когда отношение их к значению неясно. Письменный язык, с одной стороны, в лексическом и синтаксическом отношении развивается быстрее языка, не имеющего письменности, потому что служит органом более деятельной мысли, но в то же время он консервативнее последнего относительно звуков и грамматических форм. Поэтому если письменный язык вначале совершенно совпадает с устною речью, то с течением он, в силу одной своей формальной устойчивости и более быстрых изменений устной речи, отделяется от последней и становится сам по себе наречием, притом (так как привычки, приобретенные за пером, остаются до некоторой степени и в разговоре) наречием не для глаза только, но и для слуха, впрочем лишь в некоторой степени, о чем ниже.

Архаичность ** письменного языка имеет двоякую важность для успехов мысли. Во-первых, употребление звуковых письмен само по себе, ... к научному анализу языка, обнаруживающему значение и в тех стихиях слова, которые для обыкновенного сознания лишены смысла ***. Тем важнее для этимологического разумения языка правописание, отставшее от произношения, представляющее нам прошедшее языка и заставляющее сравнивать это прошедшее с настоящим.>

Этимологическое разумение языка нужно не одним филологам. Если бы так было, то сами филологи были бы люди ненужные и языкознание было бы невозможною наукою без практической почвы. <Этимологическое разумение есть лишь другая сторона упомянутой выше капитализации мысли в языке, потому что знать происхождение данного слова можно не иначе,

---

* W. Humboldt, Ueber die Buchstabenschrift und deren Zusammenhang mit dem Sprachbau, Gesammelte Werke, VI — прим. О. О. Потебнi.

** Приписка на полях: Письменный язык действует, пока изучение истории языка приучит к отделению слова от понятия.

*** К приобретению и сообщению знаний — случай почти невозможный, и то все же она была бы сильным образовательным средством — прим. О. О. Потебнi.

как сохраняя в то же время в памяти значение слова, генетически предшествующего данному.> Такое разумение есть непременное условие усвоения языка отдельными лицами и его дальнейшего развития совокупною деятельностью многих. В известной мере оно есть достояние всякого говорящего. Степень его может быть выше и ниже, и это не безразлично для мысли. Не все равно, представляется ли нам язык собранием бессвязных и произвольных значков, из [которых] каждый должен быть заучен порознь и каждый бременит память, мешая другого рода умственной деятельности, или же связною системою, в которой знание немногого дает ключ к пониманию несравненно большего. Усвоение этимологического правописания требует <труда> некоторых усилий, которые, однако, вообще вознаграждаются возвышением уровня этимологического понимания языка. Впрочем известно, что литературные языки, пока живы, находятся под влиянием народных говоров. Этимологическое правописание никогда не бывает вполне последовательным, представляя ряд разновременных частных сделок между консервативностью письменности и требованиями произношения. Уступки произношению законны лишь тогда, когда отклонение от него во имя письменного языка не дает мысли среднего уровня пишущих ничего, кроме труда *.

Во-вторых, для нескольких говоров или наречий, имеющих общий литературный язык, архаичность этого последнего есть средство поддерживать и восстанавливать взаимные связи. Таково значение русского литературного языка для русских говоров. Главное основание единства русского народа состоит в большем сходстве русских говоров между собой, чем с другими сродными языками. Высокая степень взаимного понимания между людьми разных говоров при смежности этих говоров повела к органическому их слиянию, которое следует строго отделять от порчи языка в больших городах, в войске и т. п. По границе между наречием великорусским и малорусским лежит широкая на западе и суживающаяся к востоку полоса, занятая говорами малорусскими, принявшими некоторые южновеликорусские черты, и южновеликорусскими, поражающими сходством своего формального и лексического состава с малорусскими. Малорусская песня, не теряя своей художественности, может почти дословно перейти в говоры белорусские. Тем не менее, разница между русскими говорами так велика, что вполне понятны друг другу только говоры смежные, да и то в силу при-

---

Но, например, пишут *почва* и этим написанием слова изолируют слово и делают его так непонятным, что даже такой знаток русского языка, как Даль, сближает это слово с *почивать, лежать*. Между тем, некоторые значения этого слова (*подошва, кожа на подошве*) указывают на этимологич<еское> и вместе на далекое от произношения написание *подшва* (осн<овная> русс<кая> форма *подъшьва*), в коем кто же не узнает несколько отличной формы *подошва* — прим. О. О. Потебнi.

вычки. Знание русского литературного языка, без сомнения, более облегчает понимание каждого из русских народных говоров, чем знание только одного из этих последних. Явление это объясняется, между прочим, тем, что русский литературный язык сохранил от древнейшего времени многие черты, которые некогда были общерусскими, а также одинаково отстоят от соответственных черт народных говоров, одинаково предполагаются ими и в этом смысле и теперь могут считаться общерусскими. Желая возможного большего взаимодействия сил русского народа, мы должны дорожить такими чертами русского литературного языка, которые делают его средоточием русских говоров и облегчают это взаимодействие. Предположим то, чего нет, именно, что для всех великорусских говоров годились бы формы: *белай, горот, дохот, кстить* и *кщон, ездиют* и *ездют,* и в этом направлении изменим весь письменный язык. Следствием такого отождествления этого языка с известными говорами было бы его решительное отчуждение от других. Это был бы вызов этим другим образовать свой срединный язык, вызов тем более вредный для развития народа, чем более поставлено было бы препятствий им вольно принять его. Между тем, на «*белый, город, вход, крестити* и *крещен, ездят*» могут помириться все русские говоры, потому что эти формы более-менее одинаково служат им всем.

С назначением русского литературного языка согласны только те сделки между архаическою его стороною и неологическими требованиями говоров, при коих сознательно или бессознательно приняты в расчет интересы главных делений народного языка. Так, было бы полезно очистить наше правописание от произвольных, якобы этимологических тонкостей, из коих иные не разумнее различения в русском языке омикрона и омеги, от излишних для всех русских говоров архаизмов, но с другой стороны, и от обязательных великорусских провинциализмов.

Срединность русс[кого] литер[атурного] языка частью действительно выражается, частью должна выражаться не в одном характере правописания, но вообще в грамматике и в составе словаря. Так, напр[имер], известно, что в древнем русском и теперь не только в м[ало]р[усском], но и в некоторых в[елико]р[усских] говорах есть мужские имена на **-о**. Спрашивается, почему одно из таких русских слов, входя в письменный язык, еще не потерявший склонений, должно или стать несклоняемым, стало быть, мертвым телом в живом языке, или склоняться не так, как ему подобает, напр[имер], *Ивана Серко, Ивану Серко* или *Тараса Шевченки,* как будто от именит[ельного] п[адежа] на **-а́**. Даль говорит о легкости лексических заимствований из народных великорусских говоров: «Напишите слово, называемое вами областным, как мы вообще пишем, не подделываясь под говор, и смело ставьте его в общий великорусский словарь» (Даль, Слов., I, V), который, заметим, у Даля есть вместе и словарь

литературного языка. Конечно, важно внести областное слово в словарь, но оно и в литературном облачении остается областным, если от употребления не стало и литературным. Мы можем без основания сказать и так: поймите силу малорусского слова, сумейте кстати употреблять его в литературной речи и этим вы ее не исказите, а обогатите. Чтобы такие слова чаще попадали в эту речь, для этого нужно, чтобы содержание ее чаще бралось оттуда, где они растут. Нельзя не заметить великорусской окраски нашего письменного языка. Она оправдывается в некоторой степени образованием правительственных центров, ставших и средоточиями литературной деятельности, среди великорусского населения, численным преобладанием этого населения над малорусским, а также и тем, что древние предания письменного языка в большей чистоте сохранились в допетровской северной и восточной письменности, чем в юго-западной, что слабило влияние этой последней. Тем не менее нынешний письменный язык не тождествен ни с одним в<елико>р<усским> говором и безоговорочно не может быть назван великорусским. Тем, чем он дорог, именно своей способностью быть органом письменной мысли, он обязан не своим великорусским чертам, а тому, что общерусского и вовсе не русского по происхождению внесено в него интеллигенциею всех веков и всех русских областей.

При теоретич[еском] изучении языка все усилия должны быть направлены к сохранению особенности говоров. Мы должны помнить, что языки создаются и изменяются не теоретическим измышлением, а употреблением языков изустных и письменных, которые в своей сложности не зависят от нашего произвола. Если мы лично желаем, напр[имер], безусловно единства русского языка или отождествления письмен[ного] рус[ского] языка с теми или другими говорами и, руководясь этим желанием, устраним из изучения одни гов[оры] русского яз[ыка], смешавши между собою другие, то <из этого> для русского языка отнюдь не выйдет никаких последствий, согласных с нашим желанием, а выйдет только ошибочность наших собственных выводов. Что было раздельно в языке, то и останется таковым. Наоборот, если нам удастся уловить особенности говоров, то это нисколько не помешает их смешению в действительности.

Свойство предмета, то есть многосложный состав русс[кого] яз[ыка], требует, чтобы научная грамматика русского языка была сравнительной.

В последнее время, можно сказать, вошло в моду кстати и некстати ругать русскую грамматику, предполагается при этом в простоте сердца, во-первых, что практич[еское] влияние грамматич[еского] изучения языка на самый строй его весьма велико и тогда, как это изучение при самых благоприят[ных] условиях, т. е. при успешной разработке языка . . . . , весьма слабо, а у нас и тем паче; во-вторых, что мы разошлись с на-

родом, что только народ говорит по-русски, а мы черт знает по-каковски.

И Максимов («Год на севере», 486) швырнул грудку в рус-ск[ую] грамм[атику]: «Не останутся довольными . . . . Греч и Востоков, но ведь и они не без греха в поползновениях своих на уродование прирожденной русской речи; и они не без упрека в насилованной навязчивости языку русскому таких форм (??) и правил, какие взяты в иностранных землях и каких (?) они лет сорок учат, а еще мало кого во все время на Руси святой выучили». В простоте сердца он думает, что языкознание учит говорить и писать, но это все равно, что думать, будет[1] физиология, трактуя о пищеварении, учит варить пищу и что ошибки физиологов расстраивают пищеварение. И разве с тех пор, как учатся по грамм[атике] Востокова, у нас стали хуже говорить и писать? И чем виноват Востоков, замечательнейший филолог, что грамм[атика] его долго не перепечатывается, не заменялась другою, лучшею, и что преподавание рус-ск[ого] яз[ыка] шло плохо.

Другие спрашивают не о будущем, а о настоящем. Самостоятельность языка они считают доказательством того, что народ, говорящий этим языком, имеет предопределением культурно-историческое назначение и вправе иметь свою литературу. Вопрос о самостоятельности или несамостоятельности языка, в данном случае и малорусского, отдают на решение языкознанию, признавая, таким образом, что оно раздает народам права на литературу. Это несколько напоминает слова одной дамы в романе Диккенса: «Словарь, какое это полезное, какое необходимое сочинение. Тут значения всех слов! — Не будь доктора Джонсона или другого кого в этом роде, мы бы до сих пор называли кровать кочергою». Не будь Миклошича, признающего самостоятель[ность] м[ало]р[усского] наречия, или другого кого в этом роде, и м[ало]р[усская] письменность не существовала бы или влачила бы лишь несчастную жизнь. Под самостоятел[ьностью] языка понимают, вероятно, не что иное, как известное расстояние между данным языком и другим ближайшим. Языкознание может определить это расстояние. Оно положит[ельно] говорит, что малорусские говоры с великорусскими — это родные братья, а с другими славянскими — двоюродные и троюродные; но что же из этого следует? Из этого нельзя вывести, что одно из этих наречий должно иметь письм[енность], а другое нет, ни того, что оба должны иметь письм[енность] свою или общую. Все это усовершенствуется не теоретически, не носит более-менее формы измерения расстоя[ния], а производится нуждою, потребностью. Степень литературного развития языка не находится в таком заметном соответствии с его самостоятельностью. Так, напр[имер], язык леттско-литовский несравненно дальше от всех

[1] Очевидно, *будто*.

смежных языков, чем славянские наречия, а тем паче русские между собою; но, если судить о народной литовской поэзии по сборнику Ни .... и Шлейхера, а об песнях слав[ян] по единственно известному писателю (кроме составителя катехизисов и т. п.) ...., то сравнение малорусск[ой] письменности с литовскою будет весьма невыгодно для последней. Я не говорю, что литовск<ая> народная словесн<оть> недостойна всяческого изучения, но м[ало]р[усская] превосходит ее во всех отношениях. М[ало]р[усская] письменность, несмотря на конкуренцию общелитератур[ного] яз[ыка] или, лучше, благодаря влиянию этого языка, насчитывает пять-шесть весьма замечатель<ных> писателей и в несколько раз более меньших, из которых многие не подходят под пигасовское понятие о малороссийском поэте. Теоретич[еское] языкознание не раздает языкам прав на письменность. Язык приобретает права на письменность, то есть признание законности ее существования, уже тогда, когда ее имеет. Сначала писатель в выборе языка повинуется только внутренним побуждениям, затем, создавши себе публику, он повинуется вместе с ними и ее требованиям.

Что в языке должно сохраниться, это не может быть определено теоретически. Конечно, особенности склада мысли. Лишь в немногих случаях можно определенно распознать связь звуков языка с духом. «Doch kann, selbst in Dialekten, kleine und im Ganzen die Sprache wenig verändernde Umbildung der Einzelvocale mit Recht auf Gemüthsbeschaffenheit des Volkes bezogen werden, wie schon die Griechischen Grammatiker von dem männlichen Dorischen **a** gegen das weiblichere jonische **ae** (η) bemerkten» (Humb. Ueb. die Versch., 222).

Гумбольдт, сказавши, что блистательное развитие греческой литературы следует в значительной степени приписать влиянию самого строя греческого языка, продолжает: «Наоборот, мы видим народы, обладающие благороднейшими языками, но, сколько нам известно, никогда не имевшие литературы, достойной этих языков. Причины этому могли заключаться или в недостатке <внешних> возбуждений или в обстоятельствах (независимых от языка), замедляющих развитие. Я упомяну здесь только о литовском языке, удачнее сохранившем основные черты языка индоевропейского племени, чем другие родственные языки того же племени». Обстоятельства, которые в известном смысле можно назвать случайными или историческими. Подобные языки для проявления соответственн[ых] им литератур могут возникнуть мгновенно, без продолжительных приготовлений (Ueb. Versch., 287—8).

.......[1] ной архаич[еских] форм или смотря по слову даже без измен[ения] найдет доступ в литературный язык, послужит к обогащению, а не к искажению литературного языка.

---

[1] Пропуск у рукописі.

То же следует сказать о множестве малорусских оборотов речи и даже грамматических форм. Тоже, напр[имер], я не могу понять, по каким разумным причинам русское слово, входя в русский же литературный язык, еще не потерявший склонений, или становится несклоняемым, стало быть, посторонним телом в живом языке, или стало изменяться не так, как ему подобает. Почему считается, напр[имер], *Ивана Серко, Ивану Серко* или *Ивана Серки, Серке* (как будто от *Серка*, а не от *Серко*).

Русский литературный язык, как всякий другой, строившийся многие века без перерывов и без особенно неожиданных и крутых поворотов, отличается устойчивостью и не дает большой воли реформаторам даже исправлять явные ошибки.

Гуртовые новшества, уместные при возникновении письменного языка или при пробуждении после долгого сна, как, напр[имер], у чехов, у нас встречены были бы всеобщим презрением. Обогащения и в известном смысле обновления языка лит[ература] ждет не от новаторов по ремеслу, хотя бы и ученых, [а] от писателей, достигающих этой цели между прочим, стремящихся не к реформам, а к точному и изящному выражению мысли. Поэтому признание полного равенства всех русских говоров перед лицом литературного языка есть требование не немедлить преобразованием этого языка, а приготовления условий, благоприятных для его дальнейшего развития. К числу этих условий принадлежит литературная и ученая обработка народных говоров.

Искусственно вызывать литературную обработку местных наречий следует только для научных целей, по познать ее, если она возникает сама собой, важно разве в патриотическом или другом смысле либо исступлении. В таком состоянии высказывают мнения о вреде малорусской письменности для народного и государственного единства, обложно ссылаясь при этом на пример немцев, у которых, мол, один литературный язык.

Прежде всего, как выше показано, народное единство держится не безусловным единством простонародного языка и не исключает господства общелитературного; в противном случае не бывало бы единства русского народа. Оно укрепляется общелитературным языком, но при здоровом развитии народа местные письменности могут принести ему одну пользу. <К отношению нашего общего литературного языка к говорам следует анекдот про грека, рассказанный Далем. ....грек сидел у моря, напевал песню и потом слезно от нее заплакал. Бывший русский попросил его перевести эту песню. Грек перевел: «Сидела птица — не знаю, как ее зовут по-русски, — сидела она на горе, долго сидела, махнула крылом, полетела далеко, далеко через лес, далеко полетела....» и все тут. По-русски не выходит ничего, а по-гречески очень жалко. И говорит греку: действительно, очень жалко. Как в сказке греческая песня к русскому переводу, так относятся областн[ые] наречия к общелитератур-

ному языку. Есть чувства и мысли, которых не вызвать литературным языком никакому таланту и которые легко вызываются областным. Общелитературный язык и областной говор — два различные инструмента, и дико запретить играть на балалайке, потому что есть на свете церковные органы. Есть писатели, напр[имер] Квитка, которые на общелитературном языке — сама посредственность, но на своем родном наречии, можно сказать, бессмертны. Кто же доведет до общего сознания богатство и красоты народного языка, кто откроет эти источники литературному языку, если не будет этих писателей. Обнародовать произведения народной поэзии, сборник слов и оборотов для этого недостаточно. У нас они вызваны ходом общей литературы, ее влияния слышны в Котляревском, Квитке, Гулаке и пр.; для нее они сознательно или бессознательно трудились, и, если ими не вознесена как следует, не их вина.> Влияние подобных немецких писателей на общий немец[кий] язык и областные говоры высоко ценится самими немцами . . . . В Берлине светские люди нарочно учились наречию одного из таких писателей, кажется, Гримма, чтобы прочесть несколько его мужицких повестей. Хотя, как говорят в России, хохла индюшка родила, однако ему по справедливости нельзя отказать в известной доле здравого смысла. Не кинет он плуг с тем, чтобы патыком ковырять землю; не станет переводить на свое наречие . . . . историю России Соловьева с тем, чтоб вовсе отцураться от общего языка, а напротив . . . . на этом языке он сам будет писать, подобные . . . . , если горазд.

Нередко малорусскую письмен[ность] ставят в зависимость от решения вопроса о самобытности м[ало]р[усского] наречия, смешивая и путая при этом самое разнородное.

<Одни оскорбляются пигасовскими сомнениями в существовании малороссийского языка: «Я попросил раз одного хохла перевести следующую, первую попавшуюся мне фразу: грамматика есть искусство правильно читать и писать. Знаете, как он это перевел? Храматыка е выскусство правылно чытаты ы пысаты . . . . . Что же, это язык по-вашему? Самостоятельный язык?» (Тургенев, Рудин). Они оскорбляются этим и желают знать, может малоросс[ийский] язык со временем достигнуть такой самостоятельности, что переведенная на него фраза «Грамматика есть искусство» не будет понятна ни одному Пигасову. Разумеется, такая самостоятельность не . . . . Разве недостаточно доказано, что все арийские языки некогда составляли один? Разве не на глазах истории расходятся между собою русские говоры? Наконец, если естественный путь покажется слишком длинным, разве не изобретаются воровские, нищенские и тому подобные языки, совершенно непонятные для непосвященных. В случае неотложной надобности можно будет завести обычай говорить по херам: «но-хер га-хер»,

и если люди противоположного лагеря вовремя не примут надлежащих мер, то прощай славянское единство. Однако, будем надеяться, меры эти будут приняты, ибо люди, ненавидящие славянскую рознь, вообще наклонны поступать в таких случаях по примеру того отца в старинном слове о злых женах, который . . . . детей, чтобы, когда вырастут, они самого его не продали.>

. . . . ее[1] литературы» читаем: «главнейшие формы, отличающие южнорусский язык, как он сложился, в настоящую минуту суть следующие: **і** вм[есто] **ѣ, о, е; и** вм[есто] **ы; у** вм[есто] **ы** (буты); **іо** вм[есто] **е** (іому); **о** не переходит в **а;** отсутс[твие] смяг[ченных] губных (бъю); **дж** вм[есто] **ж** (джерело); вставное **л** (сплять); **ть** в 3 лице наст[оящего] [времени], мягкость **ц,** дат[ельный] п[адеж] **ові, еві;** 1-е мн[ожественного числа] наст[оящего времени] на **мо** и многое друг[ое].

Г. Прыжов от себя ничего [не] прибавил, так что его взгляд может считаться типичным. Между тем, есть настоящие м[ало]р[усские] говоры, в коих вовсе нет или может не быть ни одного из этих признаков: **ѣ, о, е** не переходят в **і; ы** в **и** и **у;** говорится **ему** и пр.

<Говоря о языке, мы не имеем никаких оснований принимать часть вместо целого.> Есть только личное, кроме незнания. Знание не станет судить a potiori о неизвестном: чтобы решить, что лучше и важнее, нужно знать и худшее и менее важное. Притом важнейшее хотя бы только в известных отношениях. Мы вправе думать, что важнее всего для нас, людей известных занятий, знание литературного языка в теперешнем его виде, ну и будем изучать этот язык; но такова ли его важность, если несколько миллионов русского народа обходится без этого языка или довольствуется его обрывками. Это факт, подобно всяким другим фактам, не зависящим от того, что будет со временем. Если верно, что взаимодействие . . . . и народного языка столь же необходимо для правильной жизни народа, как и вообще все другие взаимные связи частей народа, то вопрос об относительной важности этих языков сводится на басню о корнях и листьях. Необходимо отделять педагогическую точку зрения на язык от научной. При элементарном преподавании мы, дорожа временем, сообщаем из обширного предмета нечто, по нашему мнению, наиболее нужное. Мы правы, если при этом не искажаем истины, чтобы применить к детскому мышлению. Если находим, что для наших учеников важнее всего знание общелитературного одн[ого] языка, то и будем ему учить. Но с научной точки . . . . , кажется, нет никаких оснований принимать части столь разнородные, как русский язык, за целое. С этой точки наш общелитературный русский язык есть лишь одно из русских наречий. Люди известного направления нередко тешат свою племенную гордость, называя этот

[1] Пропуск у рукописі.

язык великорусским, но он не тождествен ни с одним из великорусских народных говоров. То, чем он должен быть дорог для всякого образованного русина, чем действительно дорог для многих, заключается вовсе не в его великорусской фонетической и отчасти формальной окраске и не в великорусском правописании, а в том, что он более всех остальных русских говоров способен быть органом отвлеченной мысли. Способностью этой он обязан не одним входящим в него великорусским элементом, а в силу того, что внесено в него интеллигенциею . . . . . . общерусских и вовсе не русских областей и что специально не может [быть] присвоено ни одной местности. Есть в[елико]р[усские] черты, искажающие великорусский язык, а не совершенствующие его. При страшном для москвича произношении можно быть не только человеком научной мысли, но и превосходным стилистом, п[отому] ч[то] литер[атурный] русск[ий] яз[ык] как язык, объединяющий высшую умственную деятельность великого народа, есть язык не только для уха, но и для глаза, потому именно, что он есть язык литературный, письменный. Между прочим, его правописание свидетельствует, как он возвышается над народными говорами Руси.

Некоторые думают, по крайней мере недавно думали, что над событиями господствует какой-то промысл, высшая справедливость или что, например, если известное наречие имеет государ[ственную] самостоятельность, оно должно тем самым выработать из себя свою литературу, потому что в противном случае, к чему . . . . назначено. Самостоятельность — особенность наречия, но она ни к чему не назначена. Она есть только следствие некоторых причин. Рождающееся существо не предназначено совершать полный круг своей жизни, но может его совершить, если ничто не помешает. Возникнет ли литература из наречия, это зависит от спроса на литературу.

Вражда к письменности на известном наречии, при некоторой последовательности и искренности, должна быть распространена и на существование этого наречия, на его жизнь в устах людей, потому что письменность есть лишь естественное развитие этой жизни. Вражда эта может происходить из двух различных оснований, впроч[ем], одинаково неразумных. Можно не желать жизни известному языку потому, что мы убеждены в его негодности для целей человеч[еского] существования, как оно нам представляется. По таким побуждениям людьми истребляются вредные животные и сорные травы, освобождая место полезным. По таким побуждениям религиозные фанатики преследовали еретиков частью для их собственного спасения, частью для примера другим; но при этом они сохраняли убеждение, что правая вера . . . . одержит верх. Можно недоброжелательно относиться к языку потому, что мы признаем его силу и опасаемся его соперничества с тем языком, за который сами стоим. Но и презрение, и страх . . . . народным

наречиям поборников нераздельного господства литературного языка равно неразумны, потому что литературный язык и народные говоры, не заменяя друг друга, ...

РЕЦЕНЗИЯ НА СТАТЬЮ «О ПОДВИЖНЫХ ЗВУКАХ В МАЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ». 1862 г.

В майской кн[иге] «Основы» за [18]62 г. помещена статья М. Андриевского «О подвижных звуках в малорусском языке». Положения автора следующие.

Звуки небные (по терминологии Каткова [1], т. е. гортанные **г, к, х**) и губные противоположны одни другим.

Преобладание первых в м[ало]р[усском] и вторых в в[елико]р[усском] характеризует эти наречия.

В м[ало]р[усском] и в системе гласных любимый звук есть **і** (гортанный или небный), в в[елико]р[усском] **о** (последнее в применении к в[елико]р[усским] говорам на **а** не верно).

«Усиление **е** в **ê** и **о** в **ô** малороссийский язык стремится провести в целом строе своем параллельно (аналогично) сохранению или выпадению **е** и **о** беглых». Вследствие своей параллельности эти явления никогда не сходятся, т. е. **е** и **о** беглые никогда не усиливаются в **ê** и **ô.** Первое в некотором смысле верно. Именно и появление беглых и изменение **е, о** в **і** зависит от свойства слога и условленных им количественных изменений гласных. Как то, так и другое могло развиться только после потери гласных глухих. Появление и исчезновение **е** в *ко-зел, козла,* **і** в *піч, печі* стало нужно только тогда, когда 1-е из этих в им. ед. из трехсложного *(ко-зь-лъ)* стало двухсложным, а второе из двухсложного *(пе-чь)* односложным. При этом следует, конечно, принимать, вопреки, напр[имер], г. Максимовичу, что глухие гласные зв[уки] могут составлять слог и что толкование об удобстве или неудобстве, красоте или безобразии подобного произношения, основываясь на привычках современного языка, совершенно бесплодно. Что до объяснения явлений языка геометрическими понятиями, то это объяснение скрывает темноту мысли. Беглые звуки не изменяются в **і** не потому, что параллельны постоянным, а потому что они другого происхождения, т. е. частью образовывались из глухих (которые заменивались постоянными — *верхъ* из *вьрхъ* — неизменны), частью возникали вновь вследствие исчезновения глухих *(вѣтеръ* из *вѣтръ).*

Сказанное об обогащении темы от окончаний и пр. само по себе неверно и не объясняет ничего.

Объяснение причины появления беглых **ô, ê,** заимствованное

---

[1] Катков, «Об элементах и формах славяно-русского языка», М., 1845 (диссертация).

у Лозинского[1], верно только в том, что эти причины — эвфонические, а в прочем ошибочно. «Зв[ук] **і** требует стиснения уст, тогда как **е** произносится открытыми устами; каждый согласный зв[ук] тоже требует стиснения уст; поэтому, если **е** оканчивает слово или слог, то ничего не мешает широкому раскрытию рта: *тебе;* если же после **е** следует согласная (в том же слоге), то эта согласная препятствует так раскрывать рот, как это нужно для **е**, и это последнее переходит в **і**, произносимое сжатыми устами». В силу такой удивительной ассимиляции, не ограниченной качеством согласной, всякий гласный зв[ук] в среднем или обратном слоге должен бы стать звуком **і**. Притом это объяснение не годится для говоров с **уо** вм[есто] **ô**. Зв[ук] **у** требует большего стиснения уст и ближе к согласным, чем **о**; отчего язык не останавливается на этом зв[уке] даже в тех случаях, когда за **уо** следует **в**, согласная наибольше сродная с **у**: *патыкуоў—патиківъ?* Автор находит правдоподобным и другое замеч[ание] Лозинского: «**е** не изменяется перед **р** *(верхъ, смерть)*, п. ч. эта согласная, произносясь языком, не мешает более широкому раскрытию уст». Но ведь **е**, **о** изменяются перед этой согласной в сл[овах] *вечір, матір, бір, здір, явір* и т. п.[2]

ЛИСТИ О. О. ПОТЕБНІ

ЛИСТИ ДО В. ЯГИЧА

Милостивый государь!

Я тем более благодарен Вам за высланные Вами сочинения Ваши, что одно из них, представляющее для меня большой интерес, было мне до сих пор известно только в извлечении. Дорожа Вашим мнением и предполагая, что статья моя в «Журнале М[инистерства] н[ародного] пр[освещения]» может вызвать с Вашей стороны возражения, я и до получения Вашего лестного для меня письма ожидал только окончания упомянутой статьи, чтобы выслать Вам ее. На случай если у меня не будет отдельных ее оттисков, прошу Вашего снисхождения ко многим опечаткам в ней, нередко искажающим смысл, не зависящим от меня.

Надеюсь также вскоре выслать Вам и печатаемое в Харькове сочинение свое о составных членах предложения.

Остаюсь с совершенным к Вам уважением
А. Потебня.

Харьков, 29 апр[еля], 1874.

P. S. при этом посылка с книгами.

---

[1] Мається на увазі праця Лозинського «Grammatyka języka Ruskiego (Małoruskiego)», Перемышль, 1846.

[2] Рецензія не закінчена.

Милостивый государь!

Отвечаю не тотчас по получении Вашего письма, по причине, которая, б[ыть] м[ожет], Вам покажется странной: хотел справиться о Вашем имени и отчестве и не узнал.

Вы можете быть уверены в полном сочувствии Вашему журналу (и Вашим трудам в частности) тех немногих в России, которые непосредственно заинтересованы успехами славянской филологии. Ссылаюсь, между прочим, на статью Пыпина в 3-м т. «Вестника Европы». Кроме того, я чувствую себя лично обязанным Вам за благосклонный отзыв о моих трудах.

Прошу Вас засвидетельствовать мое глубокое уважение проф[ессору] Веберу. Жалею, что обстоятельства и личные и более общие не позволяют мне быть дольше его учеником. Почему-то «hodie mihi, cras tibi» представляется мне именно в той форме, в какой оно сказано Вебером в одной его рецензии: «das muss sich jeder gefallen lassen, der für die Wissenschaft arbeitet, heute als Amboss morgen als Hammer dienen». Да, и знание строится борьбою, но благо тем, которые могут и хотят смягчить ее ожесточение чувством уважения к противникам и своего рода «memento mori».

Что до Вашего желания [1], то потерпите, а я, б[ыть] м[ожет], исполню его так или иначе. Теперь у меня одно дело перебивает другое. Я принял на себя поручение Ак[адемии] н[аук] написать разбор соч[инения] Житецкого. Поэтому, между прочим, ожидаю с нетерпением 2-й кн[иги] Архива. Надеюсь встретиться при этой работе и с мнениями Кочубинского, сочинение коего я прочел и подивился торжественному тону предисловия и надежде сделать шаг на сто лет. У нас, как вероятно и у других, говорят: «плох тот солдат, который не думает быть генералом», но это неправда: у нас, по крайней мере прежде, были хорошие солдаты, которым и в голову не приходило быть не только генералом, но даже прапорщиком, о котором говорится: «курица — не птица, прапорщик — не офицер». Хотелось бы при разборе соч[инения] Житецкого быть обстоятельным, а к делу еще не приступал и не знаю, успею ли прочесть предварительно хоть половину того, что бы следовало. Между тем, крайний срок — 1-е авг[уста] ст[арого] ст[иля], и у меня, кроме служебных занятий, довольно скучных и утомительных, на плечах еще две работы. С одной, небольшой, я разделаюсь на днях. Это — разбор, тоже по поручению А[кадемии] н[аук], 1-ой тетради рукописей Литовского словаря братьев Юшкевичей, труда, судя по началу, важного как материал, но далеко небезупречного. Поводом к другой,

---

[1] В. Ягич просив О. О. Потебню написати для «Архіву» рецензію на видане тоді дослідження професора Новоросійського університету А. А. Кочубинського «К вопросу о взаимных отношениях славянских наречий. Основная вокализация плавных сочетаний: конс. + л, р + ъ — ь + конс.», I, Одесса, 1877.

лишь наполовину оконченной работе, послужила Ваша статья о Духах, в коей, между прочим, я принял к сердцу Вашу похвалу малорусской народной поэзии. (Другая сторона этой поэзии, музыкальная — усиливает действие словесной. Обоим вместе мы в юности были благодарны за многие чистые и сладкие минуты. Теперь у нас эта поэзия и музыка в забросе, несмотря на толстые сборники). Итак по поводу Вашей статьи. Йиречек напомнил о м[ало]р[усской] песне XVI в. в изданной им грамма-т[ике] Благослова [1], Древнейшие по списку в[елико]р[усские] песни, как известно, относятся лишь к 1-ой 1/4 XVII века. Я воспользовался указанием и напечатал в «Ф[илологических] з[аписках]» статейку [2], которую надеюсь вскоре доставить Вам. Здесь я затронул «Слово о Полку Игореве», а это вызвало потребность рассмотреть этот памятник со стороны вошедших в него народнопоэтических элементов. Кажется, мне удалось несколько разъяснить кое-что, хотя я чувствую, что даже при моих наличных средствах, но при бо́льшем досуге можно сделать больше и лучше. Дело в том, чтобы, нашедши в памятниках XII в. известные народнопоэтические мотивы, внести в изучение народной поэзии еще некоторую долю, конечно, очень неточной хронологии. Это также задача, которой так сочувствуют Пыпин и Веселовский, но, кажется, с другого конца. Этой работы я еще не решаюсь отложить в долгий ящик ввиду Археологич[еского] съезда с 31 июля, где предположено рассуждать и о «Сл[ове] о п[олку] И[гореве]». Между тем, она мне мешает думать о другом, и многое нужное остается непрочтенным.

Впрочем, глаголет бо ся в мирских притчах: «не добро слово продолжено, а добро продолжено (=а) колибася» (sic! = колбаса); тем и аз мут[ъ]ноумен охабихся, бояся, г не, похуленія твоего». Даниил Заточник, сп. Ундольск[ого]. Рук[опись], год 1856, 2, 220.

Остаюсь с совершенным к Вам уважением

А. Потебня.

Харьков, 4 мая ст. ст., 1877.

Милостивый государь
Игнатий Викентьевич!

Благодарю Вас за оттиски из «Archiv», II, 3. О сочинении Кочубинского я постараюсь написать нечто, но так как в настоящее время мне трудно сосредоточиться (я принужден обстоятельствами читать лекции о вещах, мало мне знакомых), то успею, вероятно, не раньше декабря или января.

---

[1] Jana Blahoslawa Grammatika česká (Wydali Ign. Hradil a Jozef Jireček. We Wídni, 1857).

[2] Малорусская народная песня по списку XVI века. Текст и примечания А. А. Потебни.

Из статьи моей о соч[инении] Житецкого, когда будет напечатана, Вы увидите, что я его не хвалил. Кроме частностей, мне в нем не нравится черта, к сожалению, слишком часто встречающаяся у наших (и не наших) ученых и неученых, именно забвение пословицы «не хвалися идучи на рать» и ѥгда званъ будеши на бракъ не сѣди на передньмъ мѣстѣ», чтобы не пришлось потом «с соромъмъ по сѣдатисє ниже». К слову о Житецком.

В интересном стихотворении «Arch[iv]», II, 298, он, по моему мнению, ошибочно читает кое-что. На стр. 20 стоит hon'komy вм. czan'komu. На стр. 289 wsemu miru вм. myru. Согласно с этим я читаю:

Oj riko Styru szczo Chwylo-wyru!
Jakuj u wsemu myru,
Hde w Dnipr wpadajesz, opowidajesz
Radost': z wojny czy myru? =

= О река Стырь, ты волна-вир (водоворот)! Канула (радость) новость. (Ср[а]в[ни] хабор = м[ало]р[усское] хабарь, подарок, вестка — в смысле «добре гласё»), т. е. что хорошего сказываешь ты всему миру (по-древнему вьсь миръ=миръ), там, где впадаешь в Днепр: (Сказываешь ли ты) войну или миръ?».

Стало быть о Хмеле-Хмельницком и о вере здесь нет речи [1] (Arch[iv], стр. 302, прим.).

Остаюсь с совершенным уважением
А. Потебня.

13 сент[ября] 1877.

Милостивый государь
Игнатий Викентьевич.

Вместо отзыва о соч[инении] Кочубинского «Осн[овы] вокализ[ма]» я препровождаю при сем свою статью «О некоторых случаях влияния небности на согласные звуки», в которой заключен мой ответ на стр. 22—4, 35—67 названного сочинения. Если в этой статье Вы найдете что-либо заслуживающее внимания, то сделайте из нее употребление, какое Вам будет угодно. Я разумею сокращения, опущения и пр. О моих предположениях: именно что перестановки в **шт**, **жд** нет и что *пешти* из *печчи*, а *свѣшта* из *свѣчча* (**тј** + глас[ный] дает удвоение), а о некоторых других я хотел бы узнать Ваше мнение. Если это Вас не затруднит, много меня обяжете, возвративши рукопись по миновании в ней надобности: у меня остались лишь черновые заметки. Отдать переписать было некогда—некому.

---

[1] Уривок з цього листа О. О. Потебні В. Ягич надрукував в III томі «Архіва» (Heft I) «Kritischer Nachtrag zu Archiv» II, 302, де виклав деякі думки О. О. Потебні у зв'язку з опублікованим П. Житецьким в II томі «Архіва» (Heft 2) текстом української «Думи про Богдана Хмельницького». Потебня пропонує читати *хвило-виру* замість *Хміль о віру* у Житецького.

Что до разбора всего сочинения Кочубинского, то еще время не ушло. На днях только я получил 1-й выпуск 2-го тома. Если найду время, напишу, но не обещаю.

Досадно возращаться на прежнее: Кочубинский находит (75) даже «излишним упоминать что **ъл** в рус[ских] памятниках значит только **ол**». Это для него аксиома. К теории Шмита, которой Кочубинский следует с ревностью неофита, я отношусь отрицательно, на сколько она не есть лишь усложнение теории генеалогии (это усложнение необходимо), но для борьбы с нею не готов.

В последней книжке «Ф[илологических] запис[ок]» 1877 г. помещено начало моего издания «Слова о полку Игореве». Когда окончится печатанье, идущее у Хованского чрезвычайно медленно (с сентября — 70 страниц), я поспешу выслать Вам оттиск. Мнение Ваше или одного из Ваших сотрудников о некоторых из предлагаемых мною чтений во всяком случае будет для меня поучительно.

Остаюсь с совершенным уважением к Вам
А. Потебня.

Харьк[ов], 18 генв[аря], 1878.
Харьк[ов], 14 окт[ября], 1878.

Милостивый государь
Игнатий Викентьевич!

Статью Вашу «Wie lautete... etc.» и оттиски своей я получил. За то и другое, а главным образом за труд, употребленный Вами на изложение моей статьи, премного Вам благодарен. Если при внимательном чтении (теперь то за сим, то за тем я успел лишь бегло просмотреть), найду какие-нибудь, конечно, лишь мелкие неточности, не премину сообщить.

Теперь заметил на стр. 367 «kl[ein]russ[isch] **лико**» (mit dem mittleren deutschen l». Я не помню, как я выразился. Во всяком случае для немецкого читателя это наиболее понятно, но, сколько я знаю, обычное немец[кое] произн[ошение] **licht** весьма отлично от вост[очного] м[ало]р[усского], напр[имер], лихтарня. Впрочем и само м[ало]р[усское] произношение представляет ряд трудно определимых без определенных физиологических данных изменений.

Разбор соч[инения] Житецкого только теперь печатается. На днях я вышлю Вам и проф[ессору] Лескину оттиски св[оего] «Сл[ова] о по[лку] Иг[ореве]». Уже есть неблагоприятные отзывы о частностях, в коих, впрочем, не суть. Некоторые предположения я могу заменить. О других — суд народа. Не знаю, впрочем, буду ли отвечать. Сколько имеется хорошего по слав[янскому] языкознанию и другим предметам, что я, по крайней мере, не успеваю знакомиться со всем и искренне удив-

ляюсь тем, которые, как, имею основание думать, Вы, умеют распределять свое время. Так, до сих пор я лишь поверхностно знаком со многим в«Archiv f[ür] sl[avische] Ph[ilologie]» и с последним сочинением Миклошича. Колосов ждет от меня разбора св[оей] книги «Зв[уковая] ист[ория] р[усского] яз[ыка]», но вряд ли я буду писать вообще об этой книге. Хотелось бы приготовить к печати свои заметки о видах, лежащие у меня в столе уже 15 лет и, б[ыть] м[ожет], в значит[ельной] степени успевшие устареть, но, развлекаясь в разные стороны без пользы, не могу. Академия почтила меня поручением разобрать образцы Литов[ского] словаря Галина и статью Барановского об этом словаре и о литов[ском] яз[ыке].В научном смысле результаты моей работы пустячны, но оно стоило мне всего каникулярного времени, которое могло бы быть употреблено с большею пользою.

О местопребывании Дринова, а равно и о том, воротится ли он к нам, мы имеем в факультете сведения столь неопределенные, что от этого страдает дело. На место Д[ринова] просится Бессонов, ссылаясь на частные сведенья, а между тем официально кафедра считается занята. И по некоторым причинам даже осведомляться о времени возвращения Дринова или о времени, когда он оставит кафедру, считается неудобным. Желал бы скорее выслать Вам оттиски своей статейки «Начальные сочет[ания] **лы-, ры-, лу-, ру-** — слово «Русь». Предполагаю, что *Рус(-ь)* =’’ϱοσ (—εν—) и *Русинъ* зн[ачит] *мужъ* в см[ысле] *воинъ* и пр. Это — в сторону Дм[итрия] Ив[ановича] Иловайского («Изв[естия] о начале Руси»), коего неуважение к языкознанию равно лишь возмутительности его собственных этимологий, что не мешает ему говорить иногда верно.

С совершенным к Вам уважением
А. Потебня.

Милостивый государь
Игнатий Викентьевич!

Извините, что до сих пор не отвечал на Ваше последнее письмо. Только теперь я внимательно просмотрел Ваше изложение моей статьи в «Архиве». Заслуживающих внимание поправок не нужно. Еще раз благодарю Вас. Считаю себе за честь, что Вы, многократно доказавши свою силу в самостоятельных исследованиях, взяли на себя труд изложить мои мысли для Вашей ученой публики. Этим Вы, без сомнения, повлияли на ту часть моих немногочисленных читателей, которые помнят неблагоприятное мнение обо мне в русской печати.

В «Фил[ологическом] вестн[ике]» Колосова напечатана моя статейка очень неисправно. Если случится Вам прочесть (оттисков у меня еще нет), прошу Вас не приписывать мне опечаток.

Еще просьба: наш юридический факультет (разумеется, если университет не будет закрыт), имеет виды на д-ра Ганеля (в Загребе). Вероятно, Вам про него многое известно. Если да, то сообщите, имея в виду, что я Ваш отзыв в свою очередь сообщу членам юридического факультета. Дринов, вероятно, писал уже Вам сам и сообщил свой адрес.

Остаюсь с совершенным к Вам уважением
А. Потебня.

Харьк[ов], янв[арь], 1879.

[P. S.] Если еще не получили оттиска моей ст[атьи] о соч[инении] Житецкого, то благоволите известить. Я послал давно.

Милостивый государь
Игнатий Викентьевич!

Поручение Ваше я исполнил. На днях получите, если еще не получили, письмо от М. С. Дринова.

Последнюю Вашу статью по поводу изд. Босишича (книги, к сожал[ению], еще не имею) я прочел с величайшим интересом.

Я сам, разбирая ст[атью] Головацкого, недавно думал и писал о размере слав[янских] песен. В том числе я думаю, что размер

◡ ◡ ◡ ◡/◡ ◡ ◡̃ ◡}//◡ ◡ ◡ ◡/◡ ◡ ◡ ◡,

где } означает паузу, заполнимую слогом, мог возникнуть из [(4 + 4) + (4 + 4) = ²[4 + 4]. Этот последний размер, т. е. куплет из 2-х 8-сложных с грамматич[ескою] цезурою после 4-го слога, есть одним из общеславянских. Мог ли полный грамматический смысл вмещаться при верности речи в народном стихе [4 + 4], это считаю вопросом.

Размер 15-сложный, перенесенный на звуки русского языка, вм[есто] предложенной Вами формулы ◡́ ◡ ◡ ◡ и пр., дал бы стих из (◡ ◡ ◡ ◡) с ударениями подвижными от 1-го и до 4-го слога, причем главных ударений было бы в каждом полустишии по одному.

Дринов, со своей стороны, относит[ельно] болг[арских] песен подтвердит Вам и мое мнение, что свобода размера относительно количества слогов в 9/10 случаев есть лишь незнание или небрежность записывателей. В м[ало]р[усских] и в[елико]русских проголосных (кроме размера м[ало]р[усских] дум) растяжимость стиха есть свойство лишь некоторых размеров, а в них ограничена известными пределами, кои — в немецких народных размерах, например:

Плылà лéбедь | *лѐбедь бѣ́лая* по свойству размера, определяемого напевом, может быть растянуто слога на два, так что во 2-м . . . . ◡̀ ◡ ◡́ ◡ ◡ = ◡̀ ◡ ◡́ ◡ ◡ ◡ ◡́ полустишии (′) = господствующее ударение.

Разбирая сб[орник] Головацкого, я сделал гораздо больше заметок, чем сколько их вошло в мой короткий разбор, и привожу эти и прежние заметки о народных песнях в некоторый порядок. При этом делаю набег на область и сербского эпоса, но особенно на женские песни. Надеюсь дружественно сломать с Вами копье относительно кой-чего, затронутого Вами в в[елико]р[усских] былинах. Надеюсь, в принципах разницы не будет. Что выйдет из моей работы, еще не знаю. Стараюсь исходить из того, что мне более известно и более мило, именно — м[ало]р[усские] песни.

Будьте здоровы

25 ноября 1879. А. Потебня.

Нояб[рь], 1880.

Милостивый государь
Игнатий Викентьевич!

Весьма рад, что выбор Академии пал на Вас, в котором и Академия и Университет приобрели в настоящее время незаменимого деятеля. Приймите мое искреннее поздравление и пожелание, чтобы Вам удалось исполнить свои предположения относительно будущей деятельности 2-го отделения.

Я не знаю, насколько признается желательным участие посторонних лиц в изданиях Академии и не стесню ли я кого-либо, если представлю в Академию для напечатания сочинение, о коем краткое сведение Вы найдете в напечатанном Академиею моем разборе сб[орника] Головацкого. Сочинение это (Обзор поэтических мотивов колядок и щедровок) еще не вполне окончено, но, если бы меня не отвлекало приготовление к лекциям, вчерне могло бы быть — вскоре. К сожалению, оно довольно объемисто: за 20 печат[ных] листов. Уменьшить его можно бы, выкинувши те песни, которые там приводятся целиком или в значительных отрывках; но в таком случае читателю приходилось бы справляться с таким-то количеством изданий, каким пользовался я сам, что, напр[имер], нашему студенту было бы невозможно особенно относительно заграничных изданий. Комментирование мое состоит частью в непосредственных объяснениях, частью же в сопоставлениях, в порядке, в каком перечисляются мотивы. Это одна из подготовительных работ для будущих критических изданий произведений народной поэзии. Я думал было печатать это сочинение по частям в «Ф[илологических] зап[исках]» или в «Русс[ком] фил[ологическом] в[естнике]», но, конечно, предпочту академическое издание. Поручение Академии рассмотреть сб[орник] Головацкого отвлекло меня от предположенной мною обработки уже затерявшегося и отчасти выдохшегося моего соч[инения] о глаголе и заставило обратиться к малорусской народной поэзии, с которой я начал 20 лет тому назад. Я об этом не жалею, потому что и по этому предмету, здесь, в Харькове,

имеющему свою традицию (Костомаров, Метлинский и некот[орые] др.), пора мне очищать свои счеты. Хотелось бы также исподволь продолжать, хотя и беспорядочно, мелкие этимологические заметки вроде тех, которые помещаются в «Р[усском] ф[илологическом] вестн[ике]». Тут то же опасение, что многое от долгого лежания в портфеле потеряет цену.

Отсюда, б[ыть] м[ожет], будет понятно, что мне жутко ввязываться в сложную и многолетнюю новую работу. Мне кажется, что для краткости сравнительного словаря необходимы более обширные слов[ари] отдельных наречий. Таких нет для малорусского наречия. Материалы, не знаю какого достоинства, но довольно обширные, находились до последнего времени в Киеве у пр[офессора] Вл. Бон. Антоновича. Он же мне говорил в прошлом году, что под руководством его и некоторых других из этих материалов делались выборки для небольшого м[ало]р[усского] словаря (листов в 30—40). Что сталось с этим теперь, когда еще неизвестно, возвратится ли Антонович из заграницы на свое место, не знаю. Была нива, ее вытоптали и учредили порядок.

Признаюсь, организовать работу я не умею, и если бы взялся за собирание материала для словаря (т. е. систематически; спорадически это, конечно, делает всякий, занимающийся языком), то пришлось бы выписывать самому. В применении к малорусскому я мечтаю этим заняться по выходе в отставку, которой покамест я не желаю.

Сочинение Огоновского [1] я бегло прочел. Вы справедливо заметили, что он утрирует особность м[ало]р[усского] наречия. У многих это происходит от ложного мнения, что как бы в награду за особность языка само собой дается письменность. Впрочем, рецензии писать не буду, т. к. в последнее время этой частью грамматики не занимаюсь и ничего нового не скажу.

Студентам я обыкновенно читаю по 6-и лекций в неделю. 1—2-му курсу (т. к. у нас нет семестрового деления) совместно — один раз фонетику и этимологию, другой — синтаксис ц[ерковно]сл[авянского] — русского яз[ыка] (по 2 ч.) и чтение (медленно, иногда по 2—3 строки в час памятников (грамм[атическая] цель). В 3—4 к[урсе] славянорусского отдела — отдельный курс по истории народной поэзии и чтение старинных памятников с целью частью грамматическою же, частью историко-литературною. Для истории русск[ой] литературы есть еще доцент. Результатами не похвалюсь. Попадаются люди, которым недаром читал, но редко. А. Попов, сочинение которого «Сравнит[ельный] синтаксис именит[ельного] — вин[ительного]» Вы заметили, умер 26 сент[ября] от скоротечной чахотки, не успевши додержать до конца корректур своего соч[инения]. Та-

[1] Мова йде про працю О. Огоновського «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache», Lemberg, 1880.

ка'я молодость, как казалось — сила физическая, такие обширные ученые планы и соразмерное с ними трудолюбие, и так сгореть. Он был стипендиат нашего университета и стал бы честью, если не его, то другого русского. Почти в одно время с ним умер от той же болезни другой, приватдоц[ент] Андриевский (по латин[скому] яз[ыку] и слов[есности]), тоже человек оч[ень] молодой и не без дарований, а старые и никчемные два века живут. Вот, где тонко, там и рвется.

Студентам я рекомендую читать самим памятники приблизительно так, как я с ними читал; но не настаиваю, так что редко кто исполняет совет. Сочинения старших курсов нередко заменяют кандидатские диссертации и бывают недурны. При больших средствах можно бы печатать. В этом году А. И. Кирпичников предложил мне совместно с ним несколько упорядочить студенческие работы, направив их к одной достаточно широкой цели. С общего согласия, я для возбуждения вопросов, на которые ответом должны служить соб[ственно] работы студентов, прочел 3-м — 4-му курсу в виде руководящей статьи ок[оло] 10-и лекций о сказках. Что из этого будет — не знаю.

С совершенным к Вам уваж[ением].
Готов к услугам
А. Потебня.

Харьков, 17 июня, 1883.

Многоуважаемый
Игнатий Викентьевич!

Много благодарен Вам за известие о присуждении премии сочинению Попова и вообще за Ваше благосклонное участие в этом деле. Я первый порадовал вдову покойного сообщенным Вами известием.

Совершенно верно, что я всегда принадлежал к почитателям ученых заслуг Миклошича. Считаю приятною обязанностью воспользоваться Вашим предложением присоединиться к подписке на медаль в память 70-летней годовщины М[иклошича]. К сожалению, я на днях уезжаю из Харькова и до возвращения к 15 августа предполагаю побывать в разных местах от Роменского у[езда] Полт[авской] г[убернии] до Крыма, Одессы и, м[ожет] б[ыть], Константинополя. Поэтому не могу сообщить Вам точно своего адреса на это время. Т[аким] о[бразом], взнос мой может замедлиться. Если это, как надеюсь, не помешает, прошу считать меня одним из подписчиков.

Посылаю Вам при этом IV выпуск «Этимологических заметок».

В истекшем учебном году я был занят, между прочим, одним из вопросов, связывающих, как мне кажется, историю грамматич[еских] форм с историею религиозных верований и философ-

ских воззрений, именно вопросом: о вытеснении грамматич[еских] субстанций, как подготовке в языке научного рационализма. Этот последний имеет, по-видимому, в безличной умственной деятельности масс непоколебимые основания. Одно из моих положений — это (в противоположность одному из мнений) «das impersonale», по крайней мере, в слав[янских] яз[ыках] «ist durchaus unursprünglich».

Приймите уверение в совершенном моем к Вам уважении.

Готовый к услугам
А. Потебня.

9 окт[ября], 1883.

Милостивый государь
Многоуважаемый Игнатий Викентьевич!

Прошу извинить, что лишь теперь отвечаю на Ваше письмо от 15 сент[ября].

Деньги на медаль в честь Миклошича от меня и некоторых других послал в Вену еще до Вашего письма. Миклошич состоит с давних пор почетным членом Х[арьковского] ун[иверситета], почему поздравление ему будет послано от Совета.

Кроме того, я охотно подписался бы под предлагаемым Вами коллективным адресом.

Книги Вашей я еще не получил. Благодарю наперед. Надеюсь вскоре выслать Вам экземпляр св[оей] книжки «Объяснения малорусских песен», I (Отдельные оттиски из «С[еверного] ф[илологического] вестн[ика]»).

С совершенным уважением к Вам.
Готовый к услугам
А. Потебня.

Милостивый государь
Игнатий Викентьевич!

Прошедшая Ваша деятельность ручается за достоинство предпринятого Вами издания «Исследований по русскому языку». Не говоря о Ваших собственных трудах, я думаю, можно рассчитывать на 30—40 листов в год исследований не ниже известного уровня, для определения которого Вы имеете все средства. Благодарю Вас за любезное приглашение в сотрудники. Не связывая себя обещанием, я постараюсь воспользоваться этим приглашением, насколько позволят обстоятельства. Между прочим, признаться, овладевающая мною более и более неохота печататься.

Приймите уверение в совершенном моем уважении к Вам.

А. Потебня.

7.III, 1884, Х[арьков].

Х[арьков], 27.IV, 1887.

Многоуважаемый
Игнатий Викентьевич!

Письмо Ваше от 27 марта не застало меня в Харькове. И по возвращении насилу собрался отвечать. Увы, никаких подходящих южан у меня на примете нет. С Киевом у меня сношений почти вовсе нет. Притом, ввиду громадности задачи, б[ыть] м[ожет], практичнее было бы выделить в особый словарь юго-западный язык XIV—XVII в. Что до моего личного участия, то, при всем моем сочувствии предприятию, я не могу принять на себя никаких обязательств, но буду рад, если косвенно принесу какую-либо пользу своими будущими работами (буде они увидят свет) по синтаксису и этимологии. К этим работам я хотел бы приступить при первом досуге. Небольшую статью листов в 5 «О значениях множеств[енного] числа» я послал в «Филолог[ические] зап[иски]». Пока я занят более, чем мне позволяет здоровье. Теперь редактирую Малороссийские повести Квитки, сочинения коего, ставшие редкостью, по-моему, имеют первостепенное значение для изучения малоросс[ийского] яз[ыка] и прежнего быта. Особенность и, для редактора, трудность настоящего издания, кроме восстановления первоначального текста, испорченного П. А. Кулишем, состоит в том, что я ставлю два ударения: ʹ (по-старинному оксию) на синтаксически подчиняющих членах речи и ` варию на членах подчиненных, напр.: «нé займи́ — менѐ, мій бàтеньку, не займе́ть тебѐ лихàя годи́на».

Собственно, тут двух ударений мало, но боюсь, что и при них издание будет недовольно исправно (напечатано 15 листов). Понятно, что м[ало]р[усский] язык в упомянутом отношении во многом не отличается от других, но кое в чем он отличен. Затем один харьк[овский] книготорговец предложил мне переиздать мое соч[инение] «Из записок по р[усской] гра[мматике]». Переделывать совсем — некогда, но прибавлю несколько листов материала. [Есть] еще у меня некоторые затеи учено-литературного характера, о коих умалчиваю по пословице «не треба дивиться, нехай козириться». Во всяком случае, чтобы козырнуть, нужно несколько лет жизни, если не отпадет всякая охота работать, что тоже бывает. 2-й том «Объяснения м[ало]р[усских] песен» (около 800 стр.) окончен почти совсем, кроме указателя, за которым остановка. Если Смирнов не задержит, надеюсь вскоре Вам выслать. Кстати, благодарю Вас за доставление мне Ваших многоценных и многотрудных изданий. Прошу не винить, что в свое время не известил о получении Миней. Не знаю, приношу ли я какую-либо пользу Вашим ученикам. Ляпунов и Григорьев слушают меня в университете и бывают на дому. Б[ыть] м[ожет], они более чем стесняются пользоваться мною (Вольтер был в этом практичнее). Я предлагал как-то воспользоваться тем, что я недурно знаю

польский яз[ык], преподавать который мне не приходилось. Программу словаря мы втроем начали обсуждать. Я намерен ее прочесть в заседании Историко-филологич[еского] общ[ества], где, впрочем, будет малым больше троих. На свидание с Вами не рассчитываю. Нет времени.

Будьте здоровы.
А. Потебня.

ЛИСТИ ДО П. Г. ЖИТЕЦЬКОГО

Милостивый государь
Павел Игнатьевич!

Благодарю Вас за Ваш подарок. Вместе с этим письмом посылаю Вам две свои книжки. Сожалею, что не могу еще выслать оттиски последних своих статей.

За несколько времени до получения мною Вашей книги и весьма лестного для меня письма я напечатал кое-что по поводу высказываемых Вами мнений.

Отделивши остальную часть меня от моих мнений о звуках и т. п., Вы великодушно извините первые за резкость и, б[ыть] м[ожет], несправедливость вторых, против коих в Ваших руках то же оружие, что у меня. Что бы я ни думал об отдельных положениях Вашего труда, я бы не затруднился признать его, например, вполне удовлетворительною диссертацией на степень магистра.

С совершенным уважением к Вам
А. Потебня.

Харьк[ов], 18 февр[аля], 1876.

Многоуважемый Павел Игнатьевич!

Благодарю за лестный для меня отзыв Ваш о моей книге. Зная по слухам о Ваших отношениях к редакции «Киев[ской] стар[ины]», позволяю себе обратить Ваше внимание на лицо, имя коего не значится в числе сотрудников. Это Иван Иванович Манжура (адрес его: Екатеринослав, Николаю Васильевичу Быкову, для передачи Ив[ану] Ив[ановичу] Манжуре).

Не говоря уже о том, что, по моему мнению, это, б[ыть] м[ожет], талантливейший из младших малорусских поэтов * (что для «Киев[ской] стар[ины]» по характеру этого журнала имеет мало значения).

Он как собиратель этнографич[еского] материала известен Драгоманову и др. Он продал свое собрание Х[арьковскому]

* Его стихи есть у меня, но до сих пор издать не удалось. Привожу ниже образчик, не дающий впрочем достаточного понятия об авторе — прим. О. О. Потебні.

историко-филологическому обществу, но всячески пользоваться ими может.

Кое-что он и печатал в «Киев[ской] стар[ине]». Но из него можно извлечь многое, лишь бы хоть скудное вознаграждение за труд, ибо он без преувеличений нуждается в куске, хоть и не просит. Так сложились обстоятельства.

Если цензура разрешит издание его стихотворений и если мне одному издержки будут не под силу, то не сосватаете ли нас с какою-нибудь книгопродавческою фирмою. Впрочем, пока об этом рано.

Жму Вашу руку
А. Потебня.

Дівчача дума о Покрові
(Хліб наш...)
Святая ти Покрівонько!
Покрий мою головоньку тепер восени
Хоч драною хустиною,
Та з доброю людиною...
...Хоч із сторони..!
Щоб свекорко — як батенько.
Свекрівонька — як матінка,
до мене були;
Щоб діверьки та зовиці,
Мов братики та сестриці,
мене прийняли;
Щоб ділечко поробила,
Чужій сім'ї догодила,
всім мила була;
Нелаяна та небита
Наїдена та укрита спатоньки лягла!

ЛИСТ ДО А. О. ПАТЕРИ

Любезный друг, Адольф Осипович!

Благодарю Вас за Meisner'a «Ilias». I—XII. Шкоды Il. и Od. [1] я не получал, но его «Odysseia» у меня есть.

Согласно с лестным для меня желанием Вашим и многоуважаемого профессора Гатталы сообщаю Вам следующие сведения о своей жизни и трудах.

По происхождению с отцовской и материнской стороны я принадлежу к тому меньшинству малороссийского казачества, которое в течение XVIII века получило права российского дворянства. Если не ошибаюсь, мои однофамильцы и очень дальние родственники остаются доныне в сословии малороссийских казаков, особенности которого по освобождении крестьян почти сгладились. Моя фамилия есть прозвище одного из предков, полученное им, по всей вероятности, среди военных, конных людей (см. мое соч. «К ист[ории] зв[уков]», IV, 19).

[1] «Ilias» i «Odysseja».

Родился я в наследственном хуторе на речке Мáкове, в Роменском уезде Полтавской губернии, 1 сент[ября] 1835 г.

В раннем детстве подолгу живал на другом хуторе близ казачьего села Перекóповка, откуда родом мой отец, в доме своей бабки по матери, где в то время говорили по-малороссийски. Так как в то время ближайшие к Ромну гимназии были в Полтаве, Харькове и Киеве и учиться ближе было негде, то родители согласились отдать меня на воспитание бездетному дяде по матери А. И. Маркову, бывшему тогда и до смерти старшим учителем русского языка и словесности в Радомской гимназии, в тогдашнем Царстве Польском.

Девятилетнему пребыванию в доме дяди я обязан, между прочим, знанием польского языка и ранним знакомством с немецким. По окончании гимназии в 1851 году я поступил в Харьковский университет, потому что в нем кончили курс три мои дяди по матери, на юридический факультет, не по влечению, а потому, что на этом факультете был в 30-х годах мой дядя А. И. В Харькове, который был тогда городом более малороссийским, чем теперь, я освежил впечатления своего детства и перечел почти все, что было тогда на малорусском языке и по истории Малороссии. По собственному побуждению и под влиянием Мих. Вас. Неговского, тогда студента медиц[инского] ф[акультета], усердного и счастливого собирателя произведений малорусской народной словесности (см. Кулиша «Записки о Южн[ой] Руси», I, 199) *, имевшего полезное влияние в кружке студентов-украинофилов, я в 1852 г. перешел на историко-филологический факультет и затем был принят в корпус казеннокоштных студентов. Русскую словесность я слушал у Н. Тр. Костыря́ (очень мало, т. к. он вскоре умер) и А. Л. Метлинского, издателя ценного и для нынешнего времени сборника «Нар[одные] южнорус[ские] песни», Киев, 1854; славянские наречия у П. А. Лавровского, русскую историю у А. П. Зернина, педагогику и потом русскую словесность у Н. А. Лавровского. Из них в живых остался только последний, которому заглазно жму руку. Я окончил курс в 1856 с правом на степень кандидата, в которой вскоре и утвержден по представлении диссертации (не напечатанной и не имеющей интереса после вышедшего позднее в своих сочинениях Костомарова) «Первые годы войны Хмельницкого». Будучи в том же году определен на службу, именно надзирателем при пансионе 1-й Харьковской гимназии, я, по совету П. А. Лавровского, воспользовался первою возможностью для того, чтобы, отказавшись от жалования и исполне-

---

* Неговский умер рано. Помнится, что рукописный сборник Неговского был толщиною с аршин in fol. Сомневаюсь, чтобы весь он достался позднейшим собирателям и издателям. Также неизвестна участь материалов, бывших в руках А. Л. Метлинского после 1854 года, где была и моя частица — прим. О. О. Потебні.

ния обязанностей, готовиться к экзамену на степень магистра славян[ской] словесности. Выдержав этот экзамен, я по рекомендации того же П. А. Л[авровского] и ходатайству факультета прикомандирован к университету, что дало мне возможность в начале 1860 г. защитить магистерскую диссертацию (см. ниже 1). 22 июля 1860 я назначен адъюнктом, а, по введении нового устава, на 28 сент[ября] 1863 переименован в доценты по кафедре русской словесности. В 1862, в числе первых после долгого промежутка, был отправлен на счет Министерства н[ародного] пр[освещения] за границу на два года, но, по собственному желанию, пробыл только год. Между прочим, в Берлине слушал санскрит у Вебера. По возвращении был доцентом, по защищении докторской диссертации (см. ниже 11) — с 5 декабря 1874 экстраординарным и с 15 мая 1875 ординарным профессором на каф[едре] рус[ской] словесности.

Упомяну еще ради благодарного воспоминания о двух покойниках, что 12 окт[ября] 1865 г. я был избран действ[ительным] членом Московского археологич[еского] общества, по рекомендации А. А. Котляревского, с которым я лично не был знаком ни тогда, ни после. 20 дек[абря] 1875 избран членом-корреспондентом Имп[ераторской] Академии наук по представлении И. И. Срезневского. С последним я говорил раз в течение нескольких часов подряд у него в Петербурге осенью 1862 г. и раза два в Москве, во время первого археологич[еского] съезда. Несмотря на малое личное знакомство, он, я думаю, с первого свидания был постоянно расположен ко мне, между прочим, потому что смотрел на меня [как, так сказать], на внука по славянской филологии. «Нехай ему земля пером!»

Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходною точкою моею, иногда заметною, иногда не заметною для других был малорусский язык и малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с нею чувство не были мне даны и если бы я вырос вне связи с преданием, то, мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукою. Печатные мои сочинения следующие:

1. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьк. 1860 (1—155).

2. Мысль и язык, (В «Журн[але] Мин[истерства] н[ародного] пр[освещения]», 1862, 1—191).

3. О связи некоторых представлений в языке (в «Филолог[ических] зап[исках]», Воронеж, 1864, (1—32).

4. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий (в «Чт[ениях] общ[ества] ист[ории] и древн[остей] рос[сийских]», Москва, 1865 (1—310).

5. О доле и сродных с нею существах («Древности. Труды Моск[овского] археолог[ического] общ[ества]», I, 1865—7, стр, 153—196).

6. К статье Афанасьева «Для археологии русского быта» (стр. 227—292).

7. О купальских огнях и сродных с ними представлениях («Древности. Археологич[еский] вестник», издав[аемый] Моск[овским] археолог[ическим] общ[еством], май—авг. 1867 (1—19).

8. Переправа через воду, как представление брака, Москва, 1868, т. I, (254—66).

9. Два исследования о звуках русского языка. I. О полногласии. II. О звуковых особенностях русских наречий («Фил[ологические] зап[иски]», 1864—5), Воронеж, 1866 (1—156).

10. Заметки о малорусском наречии («Фил[ологические] зап[иски]», 1870), Ворон[еж], 1871 (1—134).

11—12. Из записок по русской грамматике.

I. Введение («Фил[ологические] зап[иски]»), Ворон[еж], 1874, (1—157).

II. Составные члены предложения и их замены в русском яз[ыке] («Записки И[мператорского] Харьк[овского] ун[иверситета]»), Харьк[ов], 1874 (VI + 540).

13. К истории звуков русск[ого] яз[ыка], I («Фил[ологические] зап[иски]»), Ворон[еж], 1876 (VI + 243).

14. Малорусская песня по списку XVI в. Текст и примеч[ания], («Фил[ологические] зап[иски]»). Ворон[еж], 1877 (I + 53).

15. Слово о полку Игореве. Текст и примеч[ания], («Фил[ологические] зап[иски]»), Ворон[еж], 1878.

16. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малор[усского] нареч[ия]», Киев, 1876 (Зап[иски] И[мператорской] Акад[емии] н[аук]», т. XXXIII, стр. 764—839. Отд[ельный] от[тиск], I—79).

17. Разбор изд. «Народные п[есни] Галицкой и Угорской Руси» Я. Ф. Головацкого, М., 1878 («Зап[иски] И[мператорской] Ак[адемии] н[аук]», т. XXXVII, 64—152. Отд[ельный] отт[иск], 1—89).

18—20. К истории звуков русс[кого] яз[ыка]. Этимологические и другие заметки. II («Рус[ский] фил[ологический] вестн[ик]), Варш[ава], 1880 (II + 31 + 70 + 25); III («Р[усский] ф[илологический] в[естник], 1880), Варш[ава], 1881 (1 + 142 + 11); IV («Р[усский] ф[илологический] в[естник]»), Варш[ава], 1883 (1 + + 86 + IX + 1).

21—22. Объяснения малорусских и сродных народных песен («Рус[ский] фил[ологический] вестн[ик]»). I, Варш[ава], 1883 (I — 269 + VIII + III + I). II. Колядки и щедровки (около 800 стр., отдельный оттиск, еще не выпущен в свет).

Жена и дети передают Вам свой поклон. Жму вашу руку.

А. Потебня.

Харьков, 11 дек. 1886 г.

ДОДАТКИ

ОТЧЕТ РГО[1] ЗА 1890—1891 гг., СПБ

На увенчание Константиновской медалью Комиссия по присуждению медалей имеет честь предложить Отделению этнографии следующие, вышедшие за последние три года сочинения проф. А. А. Потебни:

1. Из записок по русской грамматике. I. Введение. II. Составные члены предложения и их замены, Харьков, 1889.

2. Значение множественного числа в русском языке, Воронеж, 1888.

3. Объяснения малорусских и сродных песен. Веснянки, колядки и щедровки, 2 тома, Варшава, 1883 и 1884.

Согласно со словом § Комиссия обращает внимание Отделения и на следующие более ранние труды проф. Потебни.

4. Два исследования о звуках русского языка, 1866.

5. О звуковых особенностях русских наречий.

6. Заметки о малорусском наречии, 1871.

7. Заметки по исторической грамматике русского языка, Воронеж, 1873—74.

8. К истории звуков русского языка. Четыре выпуска. I-й Воронеж, 1876. II-й Варшава, 1880. III-й Варшава, 1881. IV-й Варшава, 1883.

9. Малорусская народная песня по списку XVI в., Воронеж, 1873.

10. Слово о полку Игореве, Воронеж, 1878, 158 стр.

11. Разбор сочинений Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия, СПБ, 1878.

12. Разбор сборника Я. О. Головацкого, СПБ, 1880.

13. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. Москва, 1885, стр. 310.

14. О Доле и сродных с нею существах, Москва, 1865.

15. О купальских днях (Вест[ник] М[осковского] арх[еологического] общ[ества], вып. 3).

---

[1] РГО — Русское географическое общество.

16. О связи некоторых представлений в языке, Воронеж, 1872.

Постоянными предметами тридцатилетних занятий и исследований проф. Потебни были русский язык в его повременном развитии и в его географическом разнообразии, история русского языка и русская диалектология, русская народная поэзия в ее форме и содержании, восстановление по остаткам обрядов, поверий, преданий, разным поэтическим мотивам целых циклов песен, древнего, языческого миросозерцания славян и сродных им народов.

Высокое образование проф. Потебни, вполне знакомого с историческим ходом и современным состоянием сравнительного языкознания и изучения народной поэзии и сравнительной мифологии, близкое знакомство нашего ученого с санскритом и зендом, двумя классическими языками, с историко-сравнительною грамматикою языков германских и романских, его глубокое, на первоисточниках основанное знание не только русского языка древнего, старого и нового в его наречиях и говорах, но и всех языков славянских, равно как литовского и латышского, составляет, конечно, редкие и ценные качества даже между лучшими учеными славянскими и европейскими, особенно если они соединены с таким глубоким знанием народной поэзии русского и всех славянских племен, а также наиболее с ним сродного литовского и латышского. Но как ни ценны и ни важны эти качества проф. Потебни, они не дадут еще полного понятия о значении его трудов для отечественной образованности и для наук: сравнительного языкознания, славянской и русской филологии, русского народоведения. С великим и широким образованием, с глубокой ученостью проф. Потебня соединяет, что уже всегда и везде и очень редко и драгоценно, — сильное оригинальное дарование мыслителя. Глубокий ученый, отличный наблюдатель, прекрасный исследователь, проф. Потебня не живет процентами с чужого капитала, не производит наблюдений и исследований в подтверждение или на основании чужих, часто только занятых, а не усвоенных и продуманных идей. Проф. Потебня мыслит самостоятельно, в области мысли, в развитии и сцеплении понятий он вращается также свободно, он всегда также дома, как в наблюдениях и исследованиях звуков, корней, слов, народных поэтических мотивов и оборотов. Вдумчивый, проницательный проф. Потебня в своих исследованиях нередко пополняет и исправляет некоторые положения и мысли об известных вопросах, высказанные В. Гумбольдтом, Боппом, Поттом, Я. Гриммом, Курциусом, Гейзе, Штейнталем, Шлейхером и др., и остроумно обличает внутреннюю несостоятельность разных непродуманных формул и положений, встречаемых у многих заслуженных ученых, богатых эрудицией, но более или менее скудных по части идей и самостоятельного мышления. Между тем, такого рода непродуманные формулы и положе-

ния, в виде общих мыслей и начал, всего чаще попадаются в обыкновенной текущей ученой литературе, всего легче проникают в университетские курсы и в гимназические учебники. Проф. Потебня останавливается на обличении неосновательности таких формул и положений не ради охоты к обличению, а потому, что они мешают верному пониманию многих верных явлений в истории языка и потому, что, обличая ограниченность и односторонность того или другого воззрения, он лучше успевает раскрыть правильность выставляемого им воззрения или положения. Благодаря этой самостоятельности мысли и замечательному дару проникновения в тончайшие оттенки синтаксического строя русского языка и в глубокие тайны его творчества, при своей обширной и глубокой эрудиции, проф. Потебня дал нам в своей книге «Из записок по русской грамматике» такой труд, первое издание которого, вышедшее в 1874—1877 гг., привлекло к себе почтительное внимание русской и иностранной ученой критики. Наша Академия наук присудила автору полную Ломоносовскую премию. Покойный профессор и академик Срезневский в своем отзыве относительно первой части труда проф. Потебни долгом счел высказать следующее: «Такого ценного филологического разбора строя языка у нас еще не было. Не было его даже как выборки из разных книг, дающей ответы на предвзятые вопросы; в труде же г. Потебни имеем не выборку из разных книг, а переработку исследований и соображений относительно строя языка и его образования и преобразования». О второй же части Срезневский выразился таким образом: «Стройное богатство подобранных данных, их объяснений и сближений, приводящих к характеристике древнего и нового русского языка, и положительность выводов о ходе его изменений дают труду г. Потебни важное значение в ряду других новых трудов по русскому языку. Не он начал то, за что взялся, но он продолжал начатое другими с таким успехом, что если теперь кто-нибудь займется изучением русского языка с исторической точки зрения, при помощи трудов, изданных до записок г. Потебни, и не возьмет в помощь себе этих записок, то он во многих случаях останется в темноте, с вопросами без ответов или с неясными ответами без доказательств».

Ученик Миклошича проф. Ягич в своем отзыве о книге проф. Потебни (в Arch. für Slaw. Phil.) нашел нужным, отметив выдающиеся качества проф. Потебни, выразиться, что «все эти качества доставляют труду его почетное место в небольшом и без того ряду исследований в области историко-сравнительного синтаксиса. В славянской грамматической литературе он достойно стоит рядом с синтаксисом Миклошича, на который вполне обращено внимание».

Дабы понять настоящее значение этих слов, прибавим, что по выходе синтаксиса Миклошича в том же Archiv'e Ягич высказал свое удивление к этому, по его словам, «величественно-

му Thesaurus syntacticus, к этому обширному труду в 896 страниц с небывалым доселе богатством из древних, старых и новых славянских языков».

«Ближайшее сравнение этих двух трудов едва ли теперь удобно, так как исследования Потебни еще не доведены до конца» (Arch. f. Sl. Phil, 1876).

Ставя два труда рядом, мы известным образом уже сравниваем их, и уже сравнили.

Различие труда проф. Потебни от этого труда Миклошича не в том только, что он не окончен, т. е. что в нем, по мысли автора, не все части синтаксиса окончены, а труд Миклошича, по мысли автора, доведен до конца. Если присоединить к этим двум частям записок проф. Потебни по русск[ой] грам[матике] недавно вышедшее новое его превосходное синтаксическое исследование «Значение множественного числа в русском языке», 1889, то мы увидим, что по внешнему своему виду (623 стр.) труд Потебни составляет добрые две трети труда Миклошича. Таким образом, хотя труд г. Потебни и не окончен, но в нем синтаксические явления русского языка во всем его объеме очевидно рассмотрены гораздо подробнее, чем это мог сделать Миклошич в своем оконченном труде, посвященном синтаксису десяти славянских языков с общелитературным русским и малорусским включительно.

Вполне признавая крупные достоинства синтаксиса Миклошича, впервые давшего зараз такой обширный запас примеров и данных по синтаксису десяти славянских языков, не можем не обратить внимание на особенность системы или внешнего распорядка всех этих примеров. Синтаксис Миклошича разделен на две части. Первая под заглавием о значении частей речи, вторая о значении форм. Первая часть разделена на семь глав со своими подразделениями, а вторая только на две главы с более многочисленными отделами. Таким образом, видно, как были извлечены из памятников различные примеры, и как потом они были размещены по рубрикам: существительное, прилагательное. Род. Число. Числительное имя. Местоимение с его обычными делениями. Наречие. Союз. Глагол с его отделами. Во второй части идут падежи и формы спряжения. Перед каждой рубрикой есть несколько более или менее кратких предварительных замечаний и затем идут примеры на данную часть речи или форму вначале из церк[овно]слав[янского], а потом из других языков.

Возможна и такая точка зрения, по которой синтаксис Миклошича, несмотря на свое богатство примеров, окажется далеко не конченным и не полным. Некоторые отделы, напр. о числе имен, окажутся очень краткими, не будет не замечено, что между всеми рубриками только раз попадается слово «предложение», именно за именительным падежом идет небольшой отдел: subjectische sätze.

Во избежание путаницы (лабиринта) Миклошич предпочел разместить свои замечания о разных предложениях по рубрикам местоимения, союза и пр. При такой системе или расположении сырого материала очень трудно разглядеть отличительные особенности и разнообразные оттенки синтаксиса отдельных слав[янских] языков и почти нельзя проследить исторического развития их внутреннего строя.

В труде же проф. Потебни, благодаря его системе, мы имеем перед собой стройное изложение исторического развития внутреннего склада русского языка, причем строго отличены и отмечены различные оттенки повременных изменений в строе русской речи с древних времен до настоящего.

Привлекаются к сравнению сходные или различные явления исторического развития строя других языков славянских, а также литовского и латышского, а иногда и по мере надобности и других славянских.

В общем введении к первой части в частных главах второй части мы постоянно встречаемся с глубокими мыслями, тонкими наблюдениями и остроумными соображениями, в коих ярко выступает высокое дарование нашего языковеда. В своем отзыве о труде проф. Потебни Срезневский не счел уместным умолчать о синтаксисе проф. Буслаева в его исторической грамматике. Действительно синтаксис составляет лучшую часть грамматики Буслаева. Он на двадцать лет предварил синтаксис проф. Потебни. За Буслаевым всегда остается великая заслуга, что он еще в 1844 г. в книге «О преподавании отечественного языка» [и] в своих синтаксических заметках (II. ч.) первый у нас высказал, что «научное преподавание может быть только сравнительное и историческое», и тут же представил несколько пояснений и примеров из древнего, старинного, современного и народного, и литературного языка (стр. 141—164 и несколько дальше). В синтаксическом отделе грамматики Буслаева наука получила в первый раз богатство примеров из древней и современной народной речи вместе с примерами из Карамзина, Пушкина, Грибоедова и др. При этом Буслаевым было высказано немало частных дельных замечаний, но справедливость не позволяет умолчать, что система Буслаева и вообще вся теоретическая сторона его синтаксиса по большей части не самостоятельна и довольно слаба. После труда проф. Потебни еще в первом издании синтаксис Буслаева является уже в значительной степени трудом отсталым и устарелым, и нельзя не пожалеть, что педагоги наши доселе почти исключительно пробавляются книгою Буслаева и очень мало (не говорим об исключениях и о непосредственных учениках проф. Потебни) усвоили себе глубокие взгляды и богатые новыми плодотворными выводами наблюдения г. Потебни. Разумно усвоенные почтенною средою наших педагогов, они должны повести не только к лучшей постановке преподавания отечественного языка в наших средних

учебных заведениях, но быть может и к переменам в методе и приемах преподавания древних языков в наших гимназиях.

Укажу еще на другую, тоже не маловажную практическую сторону синтаксических и вообще филологических трудов проф. Потебни. Изучение их приводит всякого читателя к убеждению в пользе и важности известной литературной обработки малорусского наречия для изучения и развития нашего литературного языка. Ознакомившись с исследованиями проф. Потебни, каждый образованный великорус поймет, сколько света проливает знакомство с малорусским языком на историческое развитие нашего общелитературного языка, который мы, великорусы, не без известного преувеличения любим считать исключительно своим. Он увидит, сколько дает поучений и пояснений знание живой малорусской речи для разумного понимания даже живой речи великорусской и ее говоров. Все же говоры великорусские, белорусские и малорусские, как живые ключи, направлены историею в водоем общерусской речи, несут в нее свои [щедрые] дары, и питают, и богатят ее как предмет нашего изучения, как литературный наш язык, как орудие нашей образованности, как общее знамя нашего национального единства.

Научное значение синтаксического труда проф. Потебни выяснится еще лучше, если припомнив его отношение к однородным трудам Буслаева и Миклошича, мы прибавим, что по оригинальности воззрений, по глубине анализа, по широте и силе учености труд А. А. Потебни далеко оставляет за собой весьма почтенные труды Даничича, Вальевца, Гатталы, Зигмунда, Малецкого и др. по синтаксису отдельных славянских языков, южных и северных.

Можно сказать, что записки по русской грамматике проф. Потебни занимают в настоящее время такое же место в славянской филологии по отделу синтаксиса, как в свое время занимали в ней историко-фонетические и морфологические исследования аббата Добровского о чешском языке (введение к истории чешской литературы и чешская грамматика), послужившие впоследствии образцом для грамматических трудов по другим славянским языкам.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ О. О. ПОТЕБНІ

Первые годы войны Хмельницкого, 1856 (Дисертація на ступінь кандидата. Не опублікована).

О некоторых символах в славянской народной поэзии, Х., 1860, стор. 155.

I. О некоторых символах в славянской народной поэзии. II. О связи некоторых представлений в языке. III. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. IV. О доле и сродных с нею существах. Изд. 2-е. Х., 1914.

Розділи II, III, IV видавались окремо.

Мысль и язык, СПб., 1862 (отдельный оттиск статей, опубликованных

в «Журнале Министерства народного просвещения»[1], 1862); изд. 2-е, Х., 1892; изд. 3-е, дополн. статьями «Язык и народность» и «О национализме», Х., 1913; изд. 4-е, Одесса, 1922; изд. 5-е, пересм. и испр., Одесса, 1926.

Отчёты о заграничной командировке, «Извлечения из отчетов лиц, отправленных Мин-вом народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию», ч. I и II, СПб., 1863. Те ж в ЖМНП, 1862—1863.

О связи некоторых представлений в языке, Воронеж, 1864. (Из «Филол. зап.», т. III, вып. III, 1864).

О полногласии, «Филол. записки», Воронеж, 1864. (Передруковано у праці «Два исследования о звуках русского языка», 1866, Гл. 4, 10).

Заметка на заметку Сняткова о «Кикѣ» («Филол. зап.», 1864, вып. V), «Филол. зап.», 1865, вып. I, стор. 92—94.

О звуковых особенностях русских наречий. С приложением образцов менее известных малорусских говоров, «Филол. зап.», 1865, т. IV, вып. I, стор. 49—94; вып. II—III, стор. 95—158; (Передрук. в праці «Два исследования»... гл. 4, 10).

О мифическом значении некоторых обрядов и поверий, М., 1865 (Из «Чтений Московского общ-ва истории и древностей российских», книги 2—4, 1865).

Два исследования о звуках русского языка. I. О полногласии. II. О звуковых особенностях русских наречий, Воронеж, 1866 (Из «Филол. зап.», 1864—1865).

О доле и сродных с нею существах, М., 1867 (Из «Древности», Труды Моск. археол. общ-ва, т. I, вып. 2, М., 1865—1867).

К статье г. Афанасьева «Для археологии русского быта», «Древности», Труды Моск. археол. общ-ва, т. I, вып. 2, М., 1867.

О купальских огнях и сродных с ними представлениях, М., 1867 (Из «Археологического вестника» Моск. археол. общ-ва, вып. 3, 1867).

Переправа через воду, как представление брака, М., 1868. (из «Археологического вестника» Моск. археол. общ-ва, ноябрь—декабрь 1867—1868).

Заметки о малорусском наречии, Воронеж, 1871 (Из «Филол. зап.», Вып. I, II, IV, V, 1870).

Из записок по русской грамматике, I, Введение, Воронеж, 1874 (Из «Филол. зап.», вып. IV—VI, 1873).

Из записок по русской грамматике, II. Составные члены предложения и их замены в русском языке, Х., 1874 (из «Записок Харьковского ун-та», 1874); изд. 2-е, испр. и доп., Х., 1888.

Из записок по русской грамматике. III. Об изменении значения и заменах существительного, Х., 1899.

Из записок по русской грамматике, IV, Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог, М.—Л., АН СССР, 1941.

Из записок по русской грамматике, т. 1-2, М., Учпедгиз, 1958.

Заметки по исторической грамматике русского языка, ЖМНП, 1873—1874 (Передрук. у праці «К истории звуков русского языка»).

Заметки по исторической грамматике русского языка (З приводу праць Колосова і Гейтлера), ЖМНП, 1873, октябрь, ч. 169. II відд. стор. 302—326; ч. 172, март—апрель, 1874, відд. II, стор. 103—127, 372—389; ч. 175, відд. II, стор. 253—269 (Передрук. в I т. «К истории звуков»..., гл. 4, 24).

[1] Далі скорочено — ЖМНП.

Грамматические замечания по поводу сочинений М. Колосова и Л. Гейтлера, «Филол. зап.», т. XIV, вып. I, IV, V, VI, 1875 г. (Передрук. у I т. «К истории звуков»...).

Орфографическая заметка (О слитном написании *не* с глаголами), «Филол. зап.», т. XV, вып. VI, 1875 г.

К истории звуков русского языка, I, Воронеж, 1876 (Из «Филол. зап.», вып. I—III, 1876); II, Этимологические и другие заметки, Варшава, 1880 (Из «Русского филологического вестника» [1], 1879); III, Этимологические и другие заметки, Варшава, 1881 (Из РФВ, 1880); IV, Этимологические и другие заметки, Варшава. 1883 (Из РФВ, 1883).

Малорусская народная песня по списку XVI века. Текст и примечания. Воронеж, 1877 (Окрема відбитка з «Филол. зап.», т. XVI, вып. II) (Студія про мову і поетичні образи української пісні «Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш», записаної у чеській граматиці Яна Благослова з 1571 р.).

Рецензия на сочинение П. Житецкого «Обзор звуковой истории малорусского наречия», К., 1876, ЖМНП, 1877 г. Більш докладно — «Записки Академии наук» (в «20-м отчете об Уваровских премиях»), т. 33, Прилож., СПб., 1878.

Слово о полку Игореве. Текст и примечания. Воронеж, 1878. (Окрема відбитка з «Филол. Зап.», т. XVI (1877) і т. XVII (1878), Вид. 2-е, X., 1914.

Отзыв о работах А. И. Кирпичникова, «Записки Харьковского ун-та», 1879, т. III.

Некролог А. В. Попова, Воронеж, 1881.

Реферат, посвященный обзору мыслей Достоевского, высказанных в «Дневнике писателя», «Харьковские губернские ведомости», № 41, 1881.

Рецензия на сборник «Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким», М., 1878, 3 части в IV томах, «Записки Академии наук» (в «22-м отчете об Уваровских премиях»), т. 37, Прилож., СПб., 1880.

Александр Васильевич Попов. У кн. А. В. Попов, Синтаксические исследования. I. Именительный, звательный и винительный в связи с историей развития заложных значений и безличиых оборотов в санскрите, зендском, греческом, латинском, немецком, литовском, латышском и славянских наречиях. Воронеж, 1881, стор. I, II.

Некролог проф. А. М. Колосова, газ. «Южный край», № 28, 1881.

Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. I, Варшава, 1883 (Из РФВ, 1883); т. II, Колядки и щедровки, Варшава, 1887 (из РФВ, 1887—1888).

Значения множественного числа в русском языке, Воронеж, 1888 (из «Филол. зап.», 1888).

Малорусские домашние лечебники XVIII в., Передмова О. О. Потебні, «Киевская старина», 1890, т. 27, кн. I, стор. 91—94, Прилож. 1—59.

Этимологические заметки, «Живая старина», вып. III, 1891.

Автобіографічний лист, у кн. «История русской этнографии», т. III, 1891, стор. 420—424.

Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка, X., 1894, изд. 2-е, X., 1914; изд. 3-е, X., 1930.

Язык и народность, «Вестник Європы», 1895. Потім передрук. в таких

---

[1] Далі скорочено — РФВ.

творах: «Из записок по теории словесности», X., 1905; «Мысль и язык», изд. 3-е, X., 1913 и изд. 5-е, X., 1926.

Рецензия на работу А. Соболевского «Очерки из истории русского языка», ч. I, К., 1884, СПб., 1896 («Известия Отделения русского языка и словесности[1] АН», т. I, кн. 4, 1896).

Из записок по теории словесности, X., 1905.

Листи з Берліна (до Біликова). М. Халанский, «Материалы для биографии А. А. Потебни» («Сборник Харьковского истор.-филол. общ-ва», т. 18, X., 1909, стор. 10—29).

Черновые заметки... о Л. Н. Толстом и Достоевском, «Вопросы теории и психологии творчества», т. V, X., 1914, стор. 263—292.

Из черновых заметок... о мифе, «Вопросы теории и психологии творчества», т. V, X., 1914, стор. 494—509.

Основы поэтики (Лекції Потебні 80-х років, вид. В. Харцієв), «Вопросы теории и психологии творчества», т. II, вып. 2, 1910, стр. 1—98.

Психология поэтического и прозаического мышления (Лекції Потебні, вид. Б. Лезін), «Вопросы теории и психологии творчества», т. II, вып. 2, 1910, стор. 99—135.

Частное при общем (2 сторінки надруковано у статті О. В. Ветухова — «До розуміння Потебні»), — «Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури», ч. 2—3, X., 1926, стор. 34—37.

Листи до Гнилосирова, Подав Ігн. Житецький у ст. «О. О. Потебня і харківська громада в 1861—1863 рр.», Зб. «За сто літ», кн. I, К., 1927.

Отрывки из переводов «Одиссеи» (на українську мову), у кн. «Из записок по теории словесности», X., 1905, стор. 538—583.

Kritischer Nachtrag zu Archiv, «Archiv für slavische Philologie», Bd. III, Berlin, 1878—1879.

Ueber einige Erscheinungsarten des slavischen Palatalismus, «Archiv für slavische Philologie», Bd. III, Berlin, 1878—1879, стор. 358—381, 594—614. (Передрук. «К истории звуков...», т. II).

Zur Frage nach dem ursprünglichen Lautwerth der slavischen Nasalvocale, «Archiv für slavische Philologie», Bd. III, Berlin, 1879, стор. 614—620. (Передрук. «К истории звуков...», т. I)[2].

БІБЛІОГРАФІЯ ЛІТЕРАТУРИ ПРО О. О. ПОТЕБНЮ

Айзеншток [I]. Безсоновщина (З матеріалів до життєпису О. О. Потебні), Б. м. ір.

Айзеншток І., З листування О. О. Потебні (До 35-ї річниці його смерті), «Україна», 1927, № 1—2, стор. 164—182.

Айзеншток І., Потебня і ми, «Життя й Революція», 1926, № 12, стор. 25—36.

[1] Далі скорочено — ИОРЯС АН.

[2] О. О. Потебня відомий і як редактор багатьох творів. Так, під його редакцією вийшли твори Г. Ф. Квітки (т. I-II, X., 1887; т. III, 1889, т. IV, 1890), П. П. Гулака-Артемовського («Киевская старина», 1888, т. 21. Передмова і примітки О. О. Потебні), «Степови думы та спивы И. Манджуры» (X., 1889) та «Сказки, пословицы и т. п., записанные И. И. Манджурой» («Сборник Харьковского историко-филол. общ-ва», т. 2, 1890).

Алчевська Х. Д., Из воспоминаний о Потебне, «Украинская жизнь», 1911, стор. 86.

«Александр Потебня», Коротка інформація в книзі «Необходимое дополнительное приложение к «Настольному словарю» Ф. Толля», СПб., 1866, стор. 403.

Багалій Д., Олександр Опанасович Потебня, Загальна характеристика (Промова на урочистих зборах Харківського ІНО в 32-роковини смерті Потебні), «Червоний шлях», 1924, № 4—5, стор. 143—159.

Багалій Д., Погляди О. Потебні на роль нацмови в утворенні культури, «Записки Харківського ІНО», т. 3, 1928, стор. 5—6.

Бакай Н., Памяти профессора Александра Афанасьевича Потебни, газ. «Сибирский вестник», 1892, № 7.

Барзилович А. М., А. А. Потебня о соотношении морфологического, семантического и синтаксического критериев при определении частей речи, в кн.: XI наукова сесія (Київськ. держ. ун-ту), присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією. Тези доповідей. Секція філології. К., 1954, стор. 44—46.

Баталин Н., Русский синтаксис на основании исследований гг. Потебни, Миклошича и Гейзе для средних заведений, М., 1883.

Белоруссов И., Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни, Орел, 1902.

Белый А., Мысль и язык, Философия языка А. А. Потебни, «Логос», кн. 2, 1910, стор. 240—241.

Белый А., Символизм, зб. статей, М., «Мусагет», 1910.

Бестужев-Рюмин К. Н., Отчет о деятельности Отд-ния русского языка и словесности ИАН за 1891 г., стор. 129—134.

Білий В. В., Харківські вчені 1880-х років в українській літературі, «Зап. істор.-філол. відділу ВУАН», кн. 13—14, 1927.

Білодід І. К., Видатний мовознавець-мислитель (До 120-річчя з дня народження О. О. Потебні), «Літ. газета», 1955, 22. IX.

Білодід І. К., Вклад О. О. Потебні у вітчизняну мовознавчу науку (До 60-х роковин з дня смерті), «Наукові зап. КДУ», т. 10, вип. 3, Філол. зб., № 3, 1951, стор. 85—96.

Бобкова В. А., А. Потебня как фольклорист. Автореферат. дис. канд. филол. наук, К., 1949.

Брахнов В. М., О. О. Потебня-діалектолог, «Діалектол. бюлетень», 1953, вип. 4, стор. 64—71.

Бузескул В., Образы прошлого, — «Анналы», № 2, 1922, стор. 228—246 (Діяльність О. О. Потебні на історико-філологічному ф-ті Харківського ун-ту в 80-і роки, стор. 242—246).

Бузук П. А., Очерки по психологии языка, Одесса, 1918.

Булаховский Л. А., Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти), К., 1952.

Булаховський Л., Гордість вітчизняної філології (До 125-річчя з дня народження О. О. Потебні), «Київська правда», 1960, 21.IX.

Булаховський Л. А., До поняття речення, «Науковий збірник Харківської наук.-дослідної катедри історії української культури», ч. 2-3, 1926, стор. 49—59.

Булаховский Л. А., Лингвистическое наследство Потебни, «Русск. язык в школе», 1952, № 2, стор. 72—81.

Булаховський Л. А., Лінгвістична спадщина О. О. Потебні (1835—1891), «Вісті АН УРСР», 1942, № 1—2, стор. 102—112.

Булаховський Л. А., Мовознавець-мислитель, «Українська література», 1941, № 1—2, стор. 186—192.

Булаховський Л. А., Потебня — великий мовознавець нашої Батьківщини (До 60-річчя з дня смерті), «Українська мова в школі», 1951, № 5, стор. 7—15.

Булаховський Л. А., О. О. Потебня — видатний лінгвіст (1835—1891), «Мовознавство», т. 11, 1953, стор. 5—18.

Булаховський Л. А., О. О. Потебня — видатний лінгвіст, «Вісник АН УРСР», 1951, № 12, стор. 35—47.
Булаховський Л., Олекса Опанасович Потебня (Життя і наукова діяльність), Напередодні 135-річчя Харк. ун-ту, газ. «Соц. харківщина», 1939, 22. XI.
Булаховский Л. А., Потебня-лингвист, «Ученые зап. МГУ», вып. 107, 1946, стор. 36—62.
Веселовский А. Н., Відгук на твір Потебні «О доле и сродных с нею существах», М., 1867, у кн. «Разыскания в области духовного стиха», вып. 5, СПб., 1889, стор. 174 і далі.
Вєтухов О., Акад. М. Сумцов та потебніанство, «Наук. зб. Харківськ. наук.-дослід. катедри іст. України», ч. 1, 1924, стор. 1—4.
Ветухов А., Александр Афанасьевич Потебня (Некролог), РФВ, 1898, т. 39, стор. 37—96.
Вєтухов О., З архіву Потебнянського комітету (Уривки, листування з Потебнею, що стосуються українського правопису), «Зап. іст.-філол. від. ВУАН», кн. 13—14, 1927, стор. 304—310.
Вєтухов О., До розуміння Потебні (Критично-біографічні уваги) «Наук. збірн. Харк. наук.-дослід. катедри іст. україн. культури», ч. 2-3, 1926, стор. 11—38.
Ветухов А., Из воспоминаний об А. А. Потебне одного из последних его слушателей Р. И. Каширенова, Х., 1913, стор. 4.
Вєтухов О. В., Свято Потебні в ХІНО 25 лютого 1928 року, «Записки Харківського ІНО», т. 3, 1928, стор. 3—4.
Виноградов В. В., А. А. Потебня, «Русск. язык в школе», 1938, № 5—6, стор. 111—121.
Виноградов В. В., О IV томе «Из записок по русской грамматике» А. А. Потебни, «Труды Ин-та русск. языка», т. I, М.—Л., 1949, стор. 255—256.
Виноградов В. В., Современный русский язык, вып. 1, М., 1938.
Виноградов В. В., Учение А. А. Потебни о стадиальности развития синтаксического строя в славянских языках, «Вестник МГУ», 1946, № 3—4, стор. 3—27.
Владимиров П. В., Обзор научных трудов по изучению русского языка и словесности профессоров А. А. Потебни и И. Я. Порфирьева, «Чтения в историческом обществе Нестора летописца», кн. 7, К., 1893, стор. 39—52.
Вольтер Э. А., А. А. Потебня. Библиографические материалы для биографии Александра Афанасьевича Потебни, СПб., 1892, стор. 34 («Сборник отд-ния русск. языка и словесн. ИАН», т. 53).
Вольтер Э. А., А. А. Потебня, 10 сентября 1835 — 29 ноября 1891, РФВ, 1893, т. 29, стор. 168—171.
Вольтер Э., Рецензія на «Объяснение малорусских и сродных народных песен», «Archiv für slavische Philologie», Bd. VII, 1884, стор. 629—639.
Горнфельд А., А. А. Потебня и современная наука, «Летопись Дома литераторов», 1921, № 4, стор. 1—2.
Горнфельд А., Лекции А. А. Потебни — из воспоминаний бывшего слушателя, газ. «Харьковские ведомости», № 335, 1891.
Грунський М., О. О. Потебня та сучасна синтакса, «Зап. іст.-філол. відділу ВУАН», кн. 21—22, 1929, стор. 161—172. Див. також окрему відбитку, К., 1928.
Грунский Н. К., Очерки по истории разработки синтаксиса славянск. языков, т. I—II, СПб., Юрьев, 1911 (т. I присвячений Потебні).
Дзендзелівський Й., Потебня О. О. (До 60-х роковин з дня смерті), газ. «Закарпатська правда», 1951, 11.XII.
Дондуа К. Д., «Синтаксическая ассимиляция» в освещении А. А. Потебни, «Известия АН СССР ОЛЯ», 1941, № 3, стор. 56—60.
Ейхенбаум Б., Теорія «формального методу», «Червоний шлях», 1926, № 6—7, стор. 182—207 (цікаві замітки В. Харцієва).
Єрофіїв І. Ф., Відгук методи О. Потебні в розвідці Ф. Коллеси про

думи, «Наук. зб. Харк. наук.-досл. катедри іст. україн. культури», ч. 2-3, 1926, стор. 38—48.

Єфименкова О., Лист з хутора, «Позашкільна освіта», 1918, № 1, також: «Наук. зб. Харк. наук.-досл. катедри іст. україн. культури», ч. 2-3, 1926, стор. 8.

Житецький І., О. О. Потебня і харківська громада в 1861—1863 рр. (Із щоденника та листування В. С. Гнилосирова), «За сто літ», кн. І, 1927, стор. 73 і далі.

Иванов Н. И., Мнение А. А. Потебни об основаниях русского народного стихосложения в связи с историей вопроса, «Чтения в ист. общ-ве Нестора летописца», кн. 7, К., 1893, стор. 10—15. (там же зауваження Ю. А. Кулаківського).

Историко-филологический ф-т Харьковского ун-та за первое столетие его существования под ред. М. Т. Халанского и Д. И. Багалея, Х., 1908, стор. 277—280.

Кацнельсон С. Д., К вопросу о стадиальности в учении Потебни (По поводу статьи В. В. Виноградова «Учение А. А. Потебни о стадиальности синтаксического развития в славянских языках») «Известия АН СССР ОЛЯ», 1948, т. 7, вып. 1, стор. 83—95.

Кашменский Ф. Т., Воспоминания о профессоре Харьковского ун-та А. А. Потебне, Х., 1902.

Котляревский А., Исследования по истории русского языка А. А. Потебни, в кн. «Древняя русская письменность. Опыт библиологического изложения истории ее изучения», Воронеж, 1881, § 65, стор. 168—170.

Кочубинский А. А., Итоги славянской и русской филологии, Одесса, 1882, стор. 22—24, 174 та ін.

Кримський С. Б., Атеїстичні погляди О. О. Потебні (До 125-річчя з дня народження українського мовознавця і літературознавця), «Наука і життя», 1960, № 9, стор. 50—51.

Лавровский П., Разбор исследования «О мифическом значении некоторых поверий и обрядов» А. Потебни, М., 1865, «Чтения в Имп. общ-ве ист. и древн. российск. при Московском университете», 1866, апрель—июнь, стор. 1—102.

Ламанский В. И., А. А. Потебня, Некролог, ЖМНП, 1892, № I, стор. 55—72 (Передрук. у журн. «Живая старина», 1892, № 1, стор. 126—136 і у зб. «Памяти А. А. Потебни», Х., 1892, стор. 48—61).

Ламанский В. И., Отзыв об этнографических и лингвистических трудах проф. А. А. Потебни, «Отчет Императорского русского географического общ-ва за 1890», СПб., 1891, стор. 19—27.

Лезін Б., Дещо про теорію й психологію слова О. О. Потебні, «Червоний шлях», 1925, № 1—2, стор. 291—297.

Ломтев Т. П., Учение Потебни о субъектном и объектном употреблении инфинитива, «Докл. и сообщ. филол. ф-та МГУ», вып. 8, 1949, стор. 10—24.

Лоя Я., Александр Потебня, «Известия АН Латв. ССР», 1961, № 3 (164), стор. 139—142. На латышском языке.

Ляпунов Б. М., Воспоминания о А. А. Потебне, «Живая старина», вып. I, 1892, стор. 136—149.

Мальцев М. Д., Из учения А. А. Потебни о залоге, «Учен. зап. Ленинград. пед. ин-та им. А. И. Герцена. Кафедра русск. языка», т. 20, 1939, стор. 285—299.

Машкін А. П., На шляху до наукової естетики, «Шляхи мистецтва», 1922, № 1, стор. 61—65.

Машкін А. П., «Потебня», «Шляхи мистецтва», 1921, № 2, стор. 102.

Мелкумян Р. Л., Изобразительные средства русского языка в исследовании А. А. Потебни, «Научн. труды Ереванского ун-та», 1954, т. 42, серия филол. наук, вып. 3, стор. 107—123.

Москаленко А. А., О. О. Потебня і українська мова, «Українська мова в школі», 1960, № 6, стор. 19—23.

Н. С. (Микола Сумцов), По поводу тридцатилетия служебной

деятельности проф. А. А. Потебни, «Киевская старина», 1887, июнь — июль, стор. 567—572.

Небольшой некролог, «Archiv für slavische Philologie», Bd. XIV, H. 3, 1892.

Некролог «А. А. Потебня», «Филол. запис.», 1892, № 1, стор. 1—7.

Некролог і огляд праць Потебні з слов'янсько-литовської граматики і етнографії, латиська газ. «Deanas hapa», 1892, № 46 в кореспонденції E. W, 25.II.

Некролог, газ. «Русские ведомости», 1891, 3.XII.

Німчинов К. Т., Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східнослов'янської ізоглоти **о — е** у назвуці, «Наук. зб. Харк. наук.-дослідн. катедри іст. україн. культури», ч. 2-3, 1926, стор. 61—67.

Овсянико-Куликовский Д. Н., А. А. Потебня как языковед — мыслитель, «Киевская старина», 1893, т. 42, VII, стор. 30—46; VIII, стор. 269—289; IX, стор. 342—360.

Овсянико-Куликовский Д. Н., Воспоминания, Пг., 1923, 190 стор. Из содерж.: Александр Афанасьевич Потебня, стор. 166—188.

Овсянико-Куликовский Д. Н., Синтаксис русского языка, изд. 2-е, СПб., 1912.

Олександр Потебня (До 120-річчя з дня народження), «Вітчизна», 1955, № 9, стор. 169—170.

Пам'яті О. О. Потебні (Засідання вченої ради Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні від 15.XII 1951 р., присвячене 60-річчю з дня смерті), «Українська мова в школі», 1952, № 1, стор. 93—95.

Пархоменко О. М., Буквар О. О. Потебні, «Українська мова в школі», 1957, № 4, стор. 67—71. Рукопись «Букваря» 1863 г.

Пелех П. М., Питання взаємозв'язку мислення і мови в працях О. О. Потебні, в кн. «Нариси з історії Вітчизняної психології кінця XIX і початку XX ст.», К., 1959, стор. 5—24.

Петренко А., Александр Афанасьевич Потебня (О работе Л. А. Булаховского «А. А. Потебня», К., 1952), газ. «Красное знамя», 1952, 9.IX.

Петренко А., А. А. Потебня, газ. «Красное знамя», 1945, 23.IX.

Петров В., До питання про Потебню и Лотце, «Зап. іст.-філол. відділу ВУАН», кн. 9, 1926, стор. 367—368.

Петров В., Потебня й Лотце, «Зап. іст.-філол. відділу ВУАН», кн. 4, 1924, стор. 259—263.

Письма В. Ягича к А. А. Потебне, «Вопросы языкознания», 1960, № 2, стор. 102—110.

Плотников И. П., А. А. Потебня (К 30-летию со дня смерти), «Нар. просвещение», Курск, 1922, № 1—2, стор. 9—10.

Плотников И. П., «Общество изучения поэтического языка» и Потебня, «Педагогическая мысль», 1923, № 1, стор. 31—40.

Плотников И. П., Потебнианство как научное наследство, «Известия Воронежск. гос. пед. ин-та», т. 6, вып. 1, 1939, стор. 47—66.

Попов П. М., До характеристики наукової діяльності О. О. Потебні, К., 1946.

Попов А. В., Синтаксические исследования, т. I, Воронеж, 1881.

Пыпин А. Н., История русской этнографии, т. II, 1891, стор. 147—153 (А. А. Потебня); т. III, 1891, стор. 325—326.

Райнов Т., Александр Афанасьевич Потебня, Пг., «Колос», 1924, 110 стор. (Биографическая биб-ка).

Редин Е., Памяти профессора А. А. Потебни, Х., 1901.

Розенберг О. Г., До характеристики філологічних поглядів О. О. Потебні, — «Наук. збірн. Харк. наук.-дослідн. катедри іст. україн. культури», ч. 2-3, 1926, стор. 69—77.

Русский биографический словарь, 1905.

Савинов М. П., Зернятка спогадів про О. О. Потебню, «Наук. збірн. Харк. наук.-дослідн. катедри іст. україн. культури», ч. 2-3, 1926, стор. 265—278.

Самійленко С. Ф., Из неопубликованного лингвистического налед-

ства А. А. Потебни, в кн. «Доповіді та повідомлення на наук. конф. Запорізького пед. ін-ту», присвяченій підсумкам наук.-дослід. роботи за 1956 р., Секція мовознавства. Тези, Запоріжжя, 1957, стор. 5—17.

Семковський С. Ю., Національна проблема, «Наука на Україні», 1922, кн. 2—3, стор. 15—29, 114—124.

Синявський О. Н., Потебня як дослідник української мови, «Зап. Харківського ІНО», т. 3, 1928, стор. 14—18.

Смирнов А. А., Пути и задачи науки о литературе, «Литературная мысль», 1923, № 2, стор. 91—109.

Смородинов В., Годы учения А. А. Потебни в Радомской гимназии, Воронеж, 1911 (Из «Филол. зап.», 1911).

Соколов Н. Н., Рец., Белоруссов И., «Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни», Орел, 1902, ИОРЯС ИАН, 1903, кн. 2, стор. 347—366.

Спасович В. Д. и Пыпин А. Н., История славянских литератур, т. I—II, изд. 2-е, 1879—1881.

Срезневский И. И., Записка о трудах профессора А. А. Потебни, представленная во 2-е Отд-ние ИАН, «Зап. ИАН», т. 27, кн. I, 1876, Сб. ОРЯС ИАН, т. 18. Див. також окрему відбитку, СПб., 1878.

Срезневский И. И., Отчет о присуждении Ломоносовской премии, читанный в торжественном заседании ИАН 29.XII 1875 г., СПб., 1876.

Сумцов Н., Вступление А. А. Потебни на ученое поприще и участие в этом деле М. С. Дринова, Х., 1904 (Из «Сборника статей по славяноведению, посвященных проф. М. С. Дринову»).

Срезневский И., Рец. на твір Потебні «Из записок по русской грамматике», ЖМНП, 1876, т. 184, № 3, стор. 1—13.

Сумцов М. Ф., Велетень думки й слова (О. О. Потебня), Х., ДВУ, 1922.

Сумцов М., До історії наукового впливу О. Потебні, «Науковий збірник Харк. наук.-дослід. катедри іст. україн. культури», ч. 2-3, 1926, стор. 5—10.

Сумцов Н. Ф., Историко-филологический факультет за первые сто лет его существования (1805—1905), Пг., 1905, стор. 7, 10—15.

Сумцов Н., Материалы для истории Харьковского университета, Х., 1894, стор. 6—16.

Сумцов Н. Ф., Некролог А. А. Потебни, «Этнографическое образование», вып. I, 1892, стор. 179—181.

Сумцов Н., Современная малорусская этнография (Посвящается памяти А. Потебни) «Киевская старина», 1892 (Про Потебню, т. 36, стор. 1—10, 206—225, 409—423; т. 37, стор. 22—36, 176—192, 351—362).

Сумцов Н. Ф. і Халанский М. С., Некрологи и краткие биографии пр. Потебни, газ. «Харьковские ведомости», 1891, 1.XII (Передрук. в «Живой старине», вып. I, 1892, стор. 150).

Сумцов М. Ф., Філологічна вага перекладу Потебні «Одісеї», «Запис. укр. наук. т-ва у Києві», кн. 6, 1909, стор. 84—87.

Сумцов Н. Ф., А. А. Потебня, Энциклопедический словарь Брокгауза — Ефрона, т. 48, стор. 727.

Филин Ф. П., Методология лингвистических исследований А. А. Потебни (К 100-летию со дня рождения 1835—1935), «Язык и мышление», III—IV, 1935, стор. 121—160.

Фортунатов Ф., Розгляд твору «Из записок по русской грамматике» в рец. на працю учня Потебні А. В. Попова, «Отчет о 26-м присуждении наград гр. Уварова», стор. 89—121 (Прилож. к «Зап. ИАН», т. 49).

Франко І., Рец. на «Объяснение малорусских и сродных народных песен», Kwartalnik historyczny, 1888, стор. 452—454.

Халанский М., Материалы для биографии А. А. Потебни, «Сборник Харьковского историко-филол. общ-ва», т. 18, Х., 1909.

Халанский М., Памяти А. А. Потебни, РФВ, 1891, т. 26, стор. 257—261.

Харциев В. И., Воспоминания об Александре Афанасьевиче Потебне, «Славянское обозрение», 1892, т. 2, стор. 120—126; 364—376.

Харцієв В., Вступна стаття про Потебню в 4-ому виданні «Мысль и язык», Одесса, 1922, стор. 1 — XXIX.

Харцієв В., Потебня й «лапки» (З приводу однієї академічної рецензії), «Червоний шлях», 1925, № 5, стор. 158—164.

Харцієв В., Потебня й сучасна поетика, «Червоний шлях», 1927, № 12, стор. 116—134.

Харциев В. И., Учение А. А. Потебни о народности и национализме, «Мирный труд», 1902, II, стор. 179—189. III, стор. 170—181; 1903, V, стор. 118—138.

Цаленчук С., Великий учений-лінгвіст (До 60-х роковин з дня смерті О. О. Потебні), газ. «Вільна Україна», 1951, 11.XII.

Цілуйко К. К., Визначний учений-мислитель (До 120-річчя з дня народження О. О. Потебні), «Україна», 1955, № 12, стор. 21.

Чередниченко І., Видатний мовознавець (До 120-річчя з дня народження О. О. Потебні), газ. «Радянська Буковина», 1955, 22.IX.

Чествование памяти Потебни в Армении, газ. «Южный край», 1915, № 13849.

Шамрай А., О. Потебня і методологія історії літератури, «Науковий збірник Харк. наук.-дослідн. катедри іст. України», ч. I, 1924, стор. 49—68.

Шкловский В., Потебня, «Поэтика. Сборники по теории поэтического языка», Пг., 1919, стор. 3—6.

Ювілей О. О. Потебні (Київ, 22.IX 1960), «Радянське літературознавство», 1961, № 1, стор. 153—154.

Ягич И. В., История славянской филологии, СПб., 1910, «Энциклопедии славянской филологии», вып. I (про Потебню, стор. 550—556).

Ягич В., Рец. на «Из записок по русской грамматике», «Archiv für slav. Philologie», Bd. I, 1876, стор. 423; II, стор. 164—168.

Ярошевский М. Г., Понятие внутренней формы слова у Потебни, «Известия АН СССР ОЛЯ», 1946, т. 5, вып. 5, стор. 395—401.

Ярошевский М. Г., Философско-психологические воззрения А. А. Потебни, «Известия АН СССР, серия истории и философии», 1946, т. 3, № 2, стор. 145—158.

Юбилейный сборник к 150-летию Харьковского ун-та, Х., 1955. Про Потебню: стор. 3, 31, 35, 40, 76, 92, 93, 96, 98, 99.

Отчет о деятельности историко-филологического общ-ва в 1891—1893 гг., составленный Н. Ф. Сумцовым, «Сборник Харьковского историко-филол. общ-ва», т. 5; «Труды педагогического отдела истор.-филол. общ-ва», вып. 1, 1893, I—XIV. Із змісту: Халанский М. Е., О филологических мнениях А. А. Потебни, стор. VI; Овсянико-Куликовский Д. Н., Философия языка в трудах А. А. Потебни, стор. VI. Два отчета о пожертвованиях на премию им. А. А. Потебни, стор. XVII—XIX.

Памяти А. А. Потебни, «Сборник Харьковского истор.-филол. общ-ва», т. 4, Х., 1892, стор. 1—90. Зміст: Из протоколов заседаний историко-филол. общ-ва 29 ноября 1891 г. и 12 марта 1892 г., стор. 1—2; Похороны. Речи при погребении. Телеграммы, стор. 3—7. Сумцов Н. Ф. (Из «Харьк. ведом.», № 310, 1891 г.), стор. 8—9; Сумцов Н. Ф. («Česky lid» 1892, № 3, 314), стор. 10; Халанский М. Е. (Из 4 кн. РФВ 1891 г.), Памяти Потебни, стор. 11—13; Горнфельд А., О лекциях А. А. Потебни (Из «Харьк. ведом.», № 335, 1891), стор. 14—20; из ст. Багалея Д. И. («Харьк. ведом.», № 54, 1892, стор. 21—22); из ст. Нетушила И. В. 1889, стор. 23—25; ст. Ляпунова Б. М. («Живая старина», вып. 1-й, 1892), стор. 26—47; из ст. Ламанского В. И. (ЖМНП, кн. I, 1892), стор. 48—61; из ст. Будиловича А. С. («Славянское обозрение», кн. I, 1892), стор. 62—67; Ягич И. В. «Archiv für slavische Philologie», Bd. XIV, H. 3), стор. 68; Дринов М. Заметка о сочинении А. А. Потебни «Мысль и язык», стор. 69—70; из ст. Л. Ю. Щепелевича («Новороссийский телеграф», № 530), стор. 72; из некролога Потебни («Зори», 1892, № 2), стор. 73; из некролога Потебни «Revue des traditions populaires», 1892, № 1), стор. 74; Харциев В. И., Посмертные материалы

А. А. Потебни, стр. 75—87; Сумцов Н. Ф. Список печатных сочинений А. А. Потебни и отзывов о них, стор. 88—90.

Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні, ч. І, Х., 1922, стор. 92. Зміст: Виконання і діяльність Комітету для видання творів О. О. Потебні, стор. 3—8; План издания сочинений А. А. Потебни, стор. 9—11; Машкин, Критические воззрения Потебни (Эскиз работы), стор. 12—37; Сумцов М., Спогади й замітки про Потебню, стор. 59—69 (1. Мої взаємини з О. О. Потебнею; 2. Відозва Ягича про Потебню; 3. О. О. Потебня про пушкінське свято; 4. О. О. Потебня і Максим Горький; 5. Соханська про Потебню; 6. Потебня в сучаснім освітленні І. А. Соколянського; 7. До першої пошани Потебні; 8. Потебня про Квітку; 9. Потебня яко голова історико-філологічного товариства). Белецкий А., Потебня и наука истории литературы в России, стор. 38—47; Багалій Д., Думки О. О. Потебні про українську народність, стор. 48—55; Айзеншток, К биографии А. А. Потебни, стор. 70—75; он же, Еще о Ягиче и Потебне, стор. 76—79; Ветухов А., И. А. Соколянский и Потебня, стор. 80—83; Лезин К., Описание рукописей А. А. Потебни, стор. 84—85; Айзеншток и Синявский, Описание рукописей А. А. Потебни, стор. 86—92.

Олександр Опанасович Потебня 1835—1960. Тези доповідей і повідомлень на науковій конференції, присвяченій 125-річчю з дня народження видатного вітчизняного лінгвіста, 31 жовтня — 1 листопада 1960 р., Одеса. Зміст: Грицютенко І. Є., О. О. Потебня — видатний вітчизняний вчений, стор. 3—7; Коган С. Я., Философские вопросы лингвистической концепции А. А. Потебни, стор. 8—13; Москаленко А. А., О. О. Потебня про походження і розвиток української мови, стор. 14—17; Радченко Н. Г., А. А. Потебня о внутренней форме слова, стор. 18—21; Смагленко Ф. П., О. О. Потебня про речення, стор. 22—23; Пелех Г. Ф., О. О. Потебня як діалектолог, стор. 24—25; Павлюк М. В., 1862—1863 роки в житті та діяльності професора Олександра Опанасовича Потебні, стор. 26—30; Тараненко І. Й., Питання історичної морфології української мови в працях О. О. Потебні (займенники), стор. 31—32; Дроздовський В. П., Питання історичної фонетики в працях О. О. Потебні, стор. 33—34; Москаленко Н. А., О. О. Потебня про частини мови та члени речення, стор. 35—37; Попова В. А., А. А. Потебня о предложных конструкциях, стор. 38—40; Савицкая С. А., Учение А. А. Потебни о неопределенном наклонении, стор. 41—43; Касім Ю. Ф., О. О. Потебня про вигуки, стор. 44; Терешко Л. С., Діалектно-лексичні студії О. О. Потебні на матеріалі «Народных песен Галицкой и Угорской Руси Д. Ф. Головацкого», стор. 45—47.

О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. Тези доповідей та повідомлень III Республіканської славістичної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (23—27 грудня 1960 р.), Х., стор. 143 (Харківський держ. ун-т. Український комітет славістів при АН УРСР). Із змісту: Білодід І. К., Твір О. О. Потебні «Язык и народность» у світлі сучасності, стор. 3—6; Медведєв Ф. П., О. О. Потебня та його наукова діяльність, стор. 6—14; Ковалик І. І., Питання з теорії словотвору в працях О. О. Потебні, стор. 14—17; Самійленко С. П., Питання історичної морфології української мови в працях О. О. Потебні, стор. 17—20; Тимошенко П. Д., Питання історичної фонетики східнослов'янських мов у працях О. О. Потебні, стор. 20—23; Олійник І. С., Питання історичної фонетики української мови в працях О. О. Потебні, стор. 23—28; Федотова Н. О., Вчення О. О. Потебні про складні члени речення і питання складних членів речення, стор. 30—32; Коць Л. М., Вклад О. О. Потебні у дослідження дієприслівників у слов'янських мовах, стор. 32—35; Коломієць Л. І., Замітки з лексикології східнослов'янських мов у рукописній спадщині О. О. Потебні, стор. 45—47; Москаленко А. А., О. О. Потебня як діалектолог і історик української мови, стор. 50—51; Шкляревський Г. І., Погляди О. О. Потебні на «естетично смішне» і вивчення мовних засобів комічного, стор. 57—59; Спринчак Я. О., Порівняльно-історичний метод синтаксичних досліджень О. О. Потебні, стор. 68—73; Франчук В. Ю., До питання вивчення рукописної спадщини О. О. По-

тебні, стор. 79—81; Самійленко С. П., Про неопубліковані лекції О. О. Потебні з історії російської мови, стор. 81—84; Чичерін А. В., Учення О. О. Потебні про мову та стилістичні засоби художнього твору, стор. 93—95; Розенберг О. Г., З поетики О. О. Потебні, стор. 99—101; Гольберг М. Я., Проблеми південнослов'янського фольклору в працях О. О. Потебні, стор. 103—106.

Потебня Олександр Опанасович (1835—1891). Опис документальних матеріалів особистого фонду № 781. Крайні дати документальних матеріалів 1827—1922 рр. (Підгот. І. О. Іваницька), К., 1960. 48 стор. (Архівне управл. УРСР. Філіал Центр. держ. іст. архіву УРСР в м. Харкові).

ЗМІСТ